

Развітанне з Іюзіямі

*«Nie bądź bezpieczny, -
Poeta pamięta.
Możesz go zabić,
Narodzi się nowy,
Spisane będą czyny
I rozmowy¹».**

**Чэслаў Мілаш,
ураджэнец Прынёманскага краю,
лаўрэат Нобелеўскай прэміі**

* Тут і далей тлумачэнні глядзі на стар. 397-406

Частка першая
Раздзел першы

Маральны стрыжань

Змалку хлопчыкаў у нас вучылі: калі едзеш на фурманцы ці з гары паражняком, абавязкова аб'яздай таго, хто вязе груз альбо пнецца з пустым возам наверх; калі ўпусціш на зямлю хлеб, пацалуй яго; не плюй у калодзеж і агонь, бо маці памрэ. Такая самая спаткае бяда, як будзеш мачыцца ў раку. Калі сядзеш на лаўку, садзіся з краю, каб яшчэ мог на яе хто апусціцца. Не выпендрвайся, паважай жанчын.

Калі б я, прыехаўшы дадому на канікулы з віленскай гімназіі, барані Божа, загаварыў па-польску, бацька стукнуў бы мяне па вуху, а маці кінула б:

– Дай, Нічыпар, яму лепш, дальбо, дай! І добра адмер, а то хутко забудзе, як граблі называюцца!

Атрымаў бы ад бацькі і за непашану да старых.

Днямі я назіраў сцэнку на гарадзенскай вуліцы, яна прымусіла задумацца.

Літаральна на маіх вачах нейкі фургон урэзаўся ў «Волгу». Яна машына моцная, нічога з ёю не сталася, толькі мужчына выпусціў руль ды расцягнуўся на сядзенні. Самавіты, пажылы, з нездаровым карычневым тварам спрацаванага чалавека, са шматлікімі ордэнскімі планкамі на лацкане пінжака, ён выклікаў пашану і спачуванне.

Збегліся людзі і скамянелі ад жаху.

Дзве пяцікласніцы з марозівам у руках зазірнулі ў «Волгу». Убачанае здалося надта смешным. Адна адной кінула:

– Гы, стары хрыч!

I, падскокваючы на адной назе, хіхікаючы, паляцелі далей.

Толькі цяпер я раптам разгадаў загадку, чаму перад школьнікамі нашаму брату ўсё цяжэй выступаць. Яны вось гэтаксама бяздумна смяюцца з твайго твора якраз у тым месцы, дзе трэба плакаць ці сумаваць.

Душэўная глухата сучасных вучняў і гэтых дзвюх пестаў – вынік выхавання. Далей я паспрабую паказаць, як да гэтага дайшло. Цяпер толькі сцвярджаю: равесніцы няцікласніц пяцьдзесят гадоў таму былі куды больш чалавечнымі. Менавіта таму дзiesiąткі тысяч палонных, акружэнцаў, цывільных, што ў вайну трапілі на Гарадзеншчыне ў бяду, атрымалі падтрымку харчаваннем, лекамі і сямейным цяплом, хоць мясцовым кабетам часта даводзілася за гэта адплочваць жыццём.

Са свайго вопыту ведаю напэўна: такія марожніцы на ахвярнасць не здольныя. Затое пачні апавядаць, як мацяркi калісьці вучылі дзяўчынак жыць, у гэтым творы не хопіць месца.

А ўсе тыя правілы як для хлопчыкаў, так і для дзяўчатак, падмацаваныя прыказкамі, народнымі рамёствамі, нацыянальнай сімволікай, казкамі і легендамі, каламбурамі і жартамі, загадкамі і лічылкамі, маладому парастку давалі стрыжань, нацыянальную ўтульнасць, непаўторны каларыт, душэўную ўпэўненасць, адчуванне чалавечай годнасці ды служылі спрыяльным полем, надзейным гарантам для самасцвярджэння і росту.

Мне ўжо не раз даводзілася сцвярджаць, што беларускія вёскі тагачаснай Польшчы душой былі на Усходзе. У апошнія часы адтуль даходзілі дзікія чуткі пра несправядлівасць, якая пануе ў СССР, пра голад, турмы і лагеры, але ніхто ім не верыў. Лічылася, паны, заразы, фабрыкуюць байкі, бо ім няўсёдка.

У нашых людзей панавала непахісная, цвёрдая вера ў СССР: жывуць, бяды не ведаючы... Там малочныя рэчкі плывуць. Чырвоная Армія – самая магутная ў свеце. Дзякуючы такім умовам, савецкі чалавек стаў самы разумны, сумленны ды

справядлівы. Вось-вось Сталін успомніць пра нас, пакрыўджаных у Польшчы беларусаў, далучыць Заходнюю Беларусь да Усходняй, тады і мы заживём шчасліва.

Святое ды наіўнае пакланенне міфам давала людзям моцы цяпець нацыянальны прыгнёт санацыйнай² улады, падагравала надзею ды надавала сілы на змаганне за свае правы.

У глыбокай канспірацыі існавалі Камуністычная партыя і камсамол Заходняй Беларусі³. Падпольныя камуністы былі людзьмі гуманнымі (нездарма Сталін потым так іх нішчыў!), яны гэтак змаганне ўзначальвалі, землякам унушалі пашану да іншых нацыяў ды нянавісьць да «чумы XX стагоддзя» – фашызму з яго лідэрамі: Гітлерам, Мусаліні, Франка і Салазарам. Як члены гэтай арганізацыі адстойвалі свае ідэалы, я апісаў у «Маёй Джамалунгме», таму размалёўваць яшчэ раз не стану.

І вось настаў верасень 1939 года – доўгачаканы дзень «вызвалення». Амаль адразу і ў нас пачалося ламанне хрыбта ўсяму здароваму, назапашанаму чалавецтвам за мінулыя стагоддзі. Пайшло разбурэнне шляхоў натуральнага развіцця народнай культуры. Пачалося разбурэнне сумленнасці і народнай дэмакратыі.

Адным словам, якраз з таго часу пачалося абыдленне майго народа, скуткі якога адчуваем яшчэ і сёння. Гэтая хвароба доўга будзе даваць аб сабе знаць. Як адбыўся той гвалтоўны працэс, мне давялося назіраць вачыма дарослага чалавека, паспытаць усе жахі, горыч, на ўласнай скуры прасачыць яго стадыі.

Апісваць падзеі пачну па парадку.

І радасць, і недаўменне

Паўтараю, злачынствы на Прынёманшчыне пачаліся адразу пасля “вызвалення”, хоць тады гэта мала хто яшчэ і зразумеў. Толькі цяпер, калі думкі і ўспаміны адстояліся, а цензура адменена, з вышыні мінулых дзён пра той гвалт над людзьмі магу гаварыць упэўнена.

Як толькі выбухнула германа-польская вайна, прыхільнікі СССР ад здзіўлення раззявілі раты, калі пачулі навіну ад сваіх аўтарытэтаў – былых падпольшчыкаў, што вярнуліся з турмаў Цэнтральнай Польшчы (з Каранова, Вронак). Нядаўнія зняволеныя кэпээзбоўцы па дарозе дамоў, згодна са сваімі перакананнямі, нават не задумваючыся, кінуліся абараняць Варшаву ад гітлераўцаў і тыдні два прасядзелі ў акопах. Пасля ж падзення польскай сталіцы па дарозе дамоў, у Брэсце, яны назіралі сумесны парад савецкіх ды гітлераўскіх войск з выпадку разгрому польскай арміі.

Не да веры, але ж – рэальны факт!

Хлопцы на ўласныя вочы бачылі, як у цэнтры горада на трыбуне маячылі нямецкія ды савецкія генералы, а перад імі па плошчы валілі танкі ў чарговасці: адзін з крыжам на брані, другі з пяцікутнай зоркай, адзін з крыжам, другі савецкі. Між іншым, у майго сябра Аляксандра Амільяновіча (*у 2007 годзе асуджаны ў Польшчы на 4 гады за супрацоўніцтва са Службай бяспекі – рэд.*) захаваўся нямецкі фотаальбом з таго часу прафесара Гайнрыха Гофмана пад назвай «Ді гресе дойчэ Фэльдцут геген Полен» («Паход нямецкіх войск супроць Польшчы»). У ім на фотаздымках выразна відаць, як на трыбуне стаіць фельдмаршал Гудэрыян і галаўкам савецкіх войск у Брэсце Баразянскі са світай, а перад імі валяць стальных армуды дзвюх краін.

Альбом я ўбачыў шмат-шмат гадоў пасля вайны. Тады ж у доказ праўдзівасці сваіх слоў былыя падпольшчыкі прынеслі ды

з недаўменнем паказвалі аднавяскоўцам нашыя ўлёткі, у якіх была змешчана быццам бы радасная для ўсіх савецкіх людзей вестка. У іх паведамлялася, што ад гэтага часу «дружба народаў Германіі і Савецкага Саюза замацавана крывёю, таму мае ўсе падставы быць вечнай і трывалай».

А як жа трупы гішпанскіх барацьбітоў, што не паспелі нават астынуць?

Як жа нямецкія камуністы, якіх Гітлер кінуў у турмы і канцлагеры?!

Як жа з песняй, якую кэпэзэбоўцы нядаўна спявалі?!

*Параход наш ідзе міма прыстані,
Будзем рыбу карміць мы фашыстамі.*

Гэта было толькі першае дзіва.

Насуперак усялякай логіцы сяброў Камуністычнай партыі і камсамола Заходняй Беларусі, гэтых летуценнікаў і святых рамантыкаў, прадстаўнікі новай улады бязлітасна адхілілі ад палітычнай ды грамадскай дзейнасці. З такой прычыны, напрыклад, у Народны сход трапіў Міхась Машара, але не знайшлося там месца паэту Максіму Танку.

У былых падпольшчыкаў гэта спарадзіла разгубленасць, а ў тых, хто выхавання меў недастаткова, – азлобленасць, адчай і схільнасць да глупстваў. Толькі гэтым я тлумачу, што некалькі нашых кэсээмзэбоўцаў з Гарадка вывелі з кватэр мясцовых настаўнікаў-палякаў (Брыля, Вэбэра, Яворскага, яшчэ двух чалавек) ды на выгане закалолі штыкамі.

Я не бачыў, як гэта адбывалася. Часамі, калі надыдзе на душу, звяртаюся да паралельнага дакумента.

Перада мной фотаздымак з натуры. Чэхаславацкі майстра зняў, як у 1973 годзе рэакцыя чыніла самасуд у Чылі. Аб'ектыўна выразна данёс сцэнку, як два маладыя гіцлі штыкамі колюць пяцярых звязаных інтэлігентаў. Каты з паказной бравадай і з

натугай садзяць вастрэй сталі ў жывыя целы, а некалькі ахвяр ужо б'ецца ў перадсмяротных сутаргах на траве.

Мінула ўжо паўстагоддзя, а нявінныя смерці на гарадоцкім выгане ўражваюць бяздушнай жорсткасцю да іх. Выпадак не выходзіць з майго сэрца, а розум падказвае: і там людзей знішчылі ўсяго з-за палітычнай кан'юнктуры.

Тым кэсээмзэбоўцам ніхто з нашай улады за мардэрства не сказаў і кепскага слова. Наадварот, выглядала на тое, што ўчынак такі новай уладзе даспадобы. Але гэта абсалютна нічога не змяніла. З-за прыналежнасці ў мінулым да КСМЗБ і КПЗБ зухаў таго злачынства не ўзялі нават у міліцыю.

Эх, калі б толькі з настаўнікамі быў такі выпадак!

Амаль адначасова злодзей з маёй вёскі Іван Парэмскі забіў паляка, які ўцякаў ад немцаў аж з-пад Варшавы. Іван у ахвяры забраў веласіпед, заплечнік з бедным дарожным пайком. Сцягнуў з няшчаснага нават шкарнэткі, якімі потым хваліўся перад дзяўчатамі.

Падобныя Івану тыпы ў суседняй вёсцы Белявічы застрэлілі Пана – так называлі паляка, які прыстаў да мясцовай дзяўчыны ў прымакі адразу пасля сусветнай вайны.

Не хочацца працягваць ганебны спіс выпадкаў самасуду на класавым, палітычным і нацыянальным грунце, якія адбываліся ў першыя дні гэтак званага вызвалення на тэрыторыі да гэтай пары мірнай Заходняй Беларусі амаль у кожнай вёсцы ці мястэчку. Было такое ўражанне, што новыя ўлады падобныя эксцэсы заахвочваюць. І тым не менш, яны адразу заглухлі на фоне падзей больш значных.

У 1940-1941 гадах нечакана, без суда і следства пачаўся гвалтоўны вываз людзей Гарадзеншчыны ў Сібір і Казахстан. Бралі галоўным чынам палякаў. І многа тады вывезлі. Гвалтам адарваны быў ад жыццёвых каранёў кожны дзесяты жыхар Прынёманскага краю. Паводле падлікаў навукоўцаў, усяго з Заходняй Беларусі загрымела на ўсход 400 тысяч чалавек!

Дзесяткі тысяч беларускіх мужыкоў пад камандай энкэўсаўцаў з панятымі прымусілі кожную сям'ю ладавацца з пажыткамі на асобную фурманку ды валачыся на бліжэйшую станцыю. Фурманкамі правілі мясцовыя беларусы. Нашыя мужыкі, вядома, рабілі гэта не па сваёй волі. Тым не менш, і гэты факт паслужыць потым паміж братнімі народамі для новых крыўд і антаганізмаў.

Страшна дзікія сцэны адбываліся тады на Прынёманшчыне. Стаяў распачлівы лямант і гвалт. Жанчыны рвалі на сабе валасы, а некаторыя здзяйснялі самагубства.

У Сібір адпраўлялі зусім маленькіх дзяцей і знямоглых старых, вырваўшы раптам з цёплых гнёздаў.

Усіх павезлі ў таварных вагонах з закратаванымі калючым дротам аконцамі; павезлі ў дождж, снег і мароз – туды, дзе іх ніхто не чакаў.

Толькі бунту ў нас з-за гэтага не здарылася. Нашыя народныя праўдалюбцы і маралісты як бы яшчэ не прачнуліся. Вельмі нечаканым было ўсё тое і недарэчным, каб у яго нават паверыць.

Разгул НКУС

Адным словам, першы вываз прайшоў у нас не так прыкметна, як таго заслугоўваў. Прычына таму, апроча нечаканасці, – ап'яняючая ўсхваляванасць, першая эйфарыя беларусаў ад уз'яднання, якое раптам звалілася на іхнія галовы, ды водгукі другой сусветнай вайны, што распасцірала ўжо па свеце свае злавесныя крылы.

Яшчэ прычына была тая, што таму, хто хацеў сябе ашукаць, лёгка было знайсці зачэпку для апраўдання, маўляў, перасялялі, галоўным чынам, леснікоў, паштальёнаў, паліцыянтаў, чыноўнікаў, а гэта значыць, людзей у большасці сваёй прыезджых з

цэнтральнай Польшчы, якія часта так і не знаходзілі агульнай мовы з мясцовым насельніцтвам. Потым, калі насталі змрочныя дні нямецкай акупацыі, перасяленцам у далёкія краі некаторыя для ачысткі свайго сумлення нават бытта і зайздросцілі.

Вывезеных заадно сем'яў народных умельцаў, кавалёў і стэльмахаў, актывістаў Таварыства беларускай школы (ТБШ) і ўвогуле беларускай інтэлігенцыі ў параўнанні з асаднікамі ды леснікамі было значна менш, а да тэбэшойцаў сталіністы ў даверлівых людзей паспелі ўжо выклікаць нядобразычлівасць як да нацдэмаў, што азначала – праклятых ворагаў народа.

Я і сам, памятаю, не шмат разбіраўся ў беларускіх сацыяльных групах, меў уяўленне аб нацдэмах, як аб нечым агідным ды варожым. Але ўважліваму назіральніку і ў 1940-1941 гадах можна было бачыць няладнае.

Вынеслі бяссудны вырак цэламу пласту народа, выбілі яго з быстрыні нармальнага жыцця, а назаўтра пра гэта – аніякай інфармацыі. Хіба ж так можна?!

У часы Пілсудскага, калі арыштоўвалі людзей, адразу ўсе газеты пісалі пра выпадак: каго ўзялі, за што і на колькі. Яшчэ нават давалі рэпартажы з суда, не абмінаючы вострых ды непрыемных для ўлады момантаў.

У 1936 годзе за спробу забойства правакатара Стральчука ў Віленскім акруговым судзе польская ўлада прысудзіла Сяргея Прытыцкага да пакарання смерцю. Але зараз жа сотні тысяч мужыкоў і рабочых – беларусаў, палякаў, яўрэяў, немцаў – выйшлі на вуліцу з патрабаваннем адмяніць смяротны прысуд любіўцу народа. Урад прэзідэнта Масціцкага мусіў магутнаму пратэсту падпарадкавацца, але ніводзін чалавек за той спантанны выбух эмоцый не быў пакараны.

Цяпер жа страх было і думаць, каб за каго заступіцца: бунтара такога забралі б адразу, не пакінуўшы і следу.

Адначасова з леснікамі, кавалямі, стэльмахамі, беларускай інтэлігенцыяй, якая толькі-толькі нараджалася ды была яшчэ нешматлікай, у Сібір загрымелі асобныя сем'і і былых

сябраў КСМЗБ і КПЗБ – таксама без усялякага суда, следства і тлумачэння народу, сваякам, знаёмым.

Напрыклад, з маёй вёскі назаўсёды знік без следу сакратар нашай ячэйкі камсамола Сяргей Лебядзінскі, а яго меншых сясцёр ды братоў – сям’я была надта бедная і шматлікая – праз Сібір жыццё потым раскідала па ўсім свеце, і збіраліся Лебядзінскія да купы гадоў з дваццаць.

З майго Страшава вывезлі тады і сям’ю гімназіста Шуркі Антончыка. Шурка не займаўся палітыкай, нікуды не лез, а ўзрадаваны тым, што гміна плаціла яму за гімназію, старанна вучыўся. Шурка загінуў у лагеры разам з Сяргеям. Яго браты і сёстры, на шчасце, выжылі, але так ніколі і не зразумелі, за што перанеслі столькі пакут.

Хапалі і тых, хто па наіўнасці сваёй не разбіраўся ў новай сітуацыі, неасцярожна прамовіў крамольнае слова ці фразу, як, напрыклад, гарадзенскі Каханоўскі⁴.

У дваццатых гадах гэты выкладчык біялогіі ў гімназіі імя Адама Міцкевіча стварыў для горада сапраўдны заапарк, які і зараз з’яўляецца гонарам гарадзенцаў, бо адзіны ў Беларусі.

Пасля вызвалення Ян Каханоўскі выкладаў свой прадмет ужо ў сярэдняй школе, а гарана не мог ім нахваліцца і пры новай уладзе. За добрую працу аддзел народнай асветы нават прэміраваў біёлага пудёўкай у Мічурынск. Меўся педагог паглядзець там сады, вырашчаныя славытым раслінаводам і селекцыянерам.

Лепш бы той прэміі біёлаг не браў!

Вярнуўся Ян з паездкі, зайшоў у настаўніцкую ды са здзіўленнем сябрам прызнаўся:

– А ведаеце, у тым Мічурынску нічога цікавага не ўбачыў! Амаль такія ж сады пры Польшчы былі ў кожнай павятовай сельскагаспадарчай школе!

Гэтага было дастаткова, каб НКУС арыштаваў яго ў першую ж ноч.

Выпадак такіх хапала.

Пакрыўджаныя змагары

Міналі тыдні, месяцы, а кэпэзэбоўцы ўсё больш траплялі пад прэс недаверу і недарэчнай падазронасці. Замест таго, каб даць ім магчымасць наладжваць новае жыццё, аб якім падпольшчыкі так марылі, за што змагаліся і яшчэ не паспелі нават астынуць ад пафасу падпольнай барацьбы, на іх абрынулася абвінавачанне ў скрыўленні лініі партыі, перараджэнні. Новая ўлада, на дзіва, больш слухала тых, хто даносіў на кэпэзэбоўцаў у тайную паліцыю.

І над маёй сям'ёй згусціліся хмары – загаварылі аб нашым вывазе. За лішнюю зямлю. Няважна, што ўлада Пілсудскага цягала мяне за «палітыку» і я спрабаваў уцячы нават у СССР, што бацька за падпольную работу сядзеў тры месяцы ў ваўкавыскай турме. Нас абклалі кулацкім падаткам. Ён быў подлым, бо разлічаны так, каб чалавек ніколі не меў магчымасці яго выплаціць і, такім чынам, даў энкэўсаўцам падставу для абвінавачання ў сабатажы, каб мець зачэпку для высялення ў Сібір як злоснага неплацельшчыка.

Наіўны бацька чуткам такім яшчэ не даваў веры. Думаў, усё ўляжацца і разбяруцца. Таму зацяў зубы ды кідаўся здабываць грошы. Пазычаў, дзе мог, а што меў, прадаваў.

Узяўшы мяне з братам, бацька вазіў камяні на новыя аэрадромы ў Свіслачы, Кватарах, Заблудаве, дзе вайсковыя за такі тавар добра плацілі, а камянёў у нас – цэлае поле. З братам Валодзькам ахвотна выбіралі лепшыя кругляшы ды з любоўю абціралі ледзь не кожны каменьчык крысом перад тым, як кінуць на воз. Было такое адчуванне, што сваёй работай мы павялічваем магутнасць СССР і становімся падобнымі да слаўных савецкіх лётчыкаў – статных, жыццярадасных, у сініх мундзірах пад гальштукамі, з новенькімі партупеямі ды малінавымі кубарамі ў пятліцах.

Падатак, нарэшце, бацька гасіў, але яго за кожным разам павялічвалі, і смяротную гульню трэба было пачынаць спачатку.

Змардаваны ўшчэнт, стары летам 1941 года здаўся. Праз месяц-другі мелася адбыцца з ім расправа. Ды тут з бяды выбавіла нашу сям'ю нямецкая акупацыя.

Але вернемся зноў да першых дзён «вызвалення».

Новая ўлада зблізку

Пацвердзілася тое, што да гэтай пары было толькі чуткамі. Усе, хто да 1939 года ўцёк з-пад панскага ярма ў СССР (уцякалі самыя адчайныя, самыя талковыя і аўтарытэтныя!), – даўно ўжо пілавалі лес у Сібіры.

Да таго, людзі, якія прыйшлі з усходу, аказаліся інтэлектуальна як бы абмежаванымі. Справа ў тым, што ў Заходняй Беларусі пры Польшчы сярэдня школа давала веды асноў Бібліі, сусветных шэдэўраў літаратуры, валоданне замежнай і лацінскай мовамі гэтак, што выпускнікі свабодна на іх размаўлялі. Побач з матэматыкай, фізікай дасканалы вучылі нотнай грамаце, маляванню, розным гуманітарным прадметам. Усё гэта адпаведна фарміравала псіхіку маладога чалавека, ён быў усебакова развіты і меў уласны светапогляд.

У бедных жа савецкіх школах, напрыклад, замежную мову толькі «праходзілі». Да людзей высокаадукаваных выходзілася чамусьці знявага, варожая нядобразычлівасць, а слова «інтэлігент» з дабаўленнем «гнілы» служыла лаянкай. Іншых прадметаў там увогуле не ведалі ці выкладалі ўсё наадварот. Адным словам, выпускнікі такіх школ выхаванне атрымлівалі недастатковае і як бы перакошанае, што адразу кідалася ў вочы на прышэльцах.

Вызваліцелі былі лішне недаверлівымі і размаўлялі лозунгамі. У кожным адчувалася пыхлівая самаўпэўненасць у сваёй выключнасці. Яны ўсюды гатовы былі бачыць агентаў замежнай разведкі і на кожным кроку падкрэслівалі, што чалавек савецкі стаіць на галаву вышэй за любога выхадца з буржуазнага грамадства, – гэта ж гаворыць не хто-небудзь, а сам таварыш Сталін, а ён ніколі не памыляецца.

Усё ім не падабалася. І нашая мова. І тое, што бабулі ходзяць да касцёла, царквы, а некаторыя мужчыны, спатыкаючыся, здымаюць адзін перад другім шапкі. І канфігурацыя шапак была не такая. І кепска было, што званы сярод белага дня трызвонілі. Што пасля смерці блізкага чалавека чорную павязку на рукаве носяць цэлы год...

Менавіта непрыняцце тысячы падобных фактаў як бы і давала ім права лічыць сябе на цэлую галаву вышэйшымі за нас.

А ўсе яны былі вялікія мастакі да лаянкі ды ахвотнікі да гарэлкі.

У нашага народа самым ходкім словам, каб выказаць свае адмоўныя адносіны да чаго-небудзь, служыла «халера». Назву гэтай хваробы вар’іравалі на розныя лады. І п’яніцы ў нашых людзей не былі ў пашане. Калі ж выдараўся такі селянін, яго кляймілі ганебным словам – лайдак, і дзяцей ім палохалі.

Землякі мае (а як жа!) выпівалі – на Каляды, Вялікдзень, Сёмуху і Новы год. Выпівалі яшчэ на хрэсьбінах ды вяселлях. І пілі толькі кілішкамі.

Хутчэй можна было спаткаць іншапланецянiна ў жніво, сенакос, чым каго пад чаркай.

Прыезджыя напоўнілі адразу крамы скрынямі з таннай гарэлкай, прывезлі звычайку піць шклянкамі ды ў любы дзень, як і ў кожную пару года, а за сталом ў такіх выпадках гучаў мат-перамат, ад якога вушы вянулі.

Армія таксама выклікала здзіўленне. З аднаго боку, вялізныя танкі і трактары, што валаклі гарматы. Поўнае неба

самалётаў. Але ж, з другога, чаму савецкія аэрапланы лётаюць аж так памалу? З’явіцца на небе эскадрылля чатырохматорных тупарылых бамбардзіроўшчыкаў, то аж забаліць шыя, пакуль перапаўзуць з канца ў канец па небе. Куды ім па хуткасці да самалётаў нямецкіх!

Мае землякі заклапочана ламалі галовы: чаму ў салдат штыкі прывязаны да ствалоў вярочкамі, а шынялі непадрублены, ад чаго ў іх цяляпаюцца ніткі? Чаму ў байцоў кірзавыя боты – няўключныя і непрактычныя? Чаму брызентавыя падсумкі і аж так бедныя сёдлы ў кавалерыстаў?

Калі пахаладала, адно афіцэры апраналі кажухі і ўвогуле адзеннем рэзка вылучаліся. Нават сталаваліся асобна ад байцоў. Дзе ж ленінская роўнасць?

Людзі бачылі польскую армію. Гітлераўцы, разграміўшы Польшчу, у верасні 1939 года на пару тыдняў акупіравалі Гарадзеншчыну – усе ўволю нагледзеліся і на немцаў. У тых і другіх салдат падсумкі, боты, рамяні і сёдлы – з самай лепшай скуры, яшчэ і палакіраванай. Кацялкі, біклажкі сукном нават абцягнутыя, каб у рукі хлопцам не пякло. Мундзіры падцягнутыя, ад чаго салдаты выглядалі бы лялечкі альбо жаніхі. Мала чым ад салдат адрозніваліся і нямецкія афіцэры.

Чаму савецкіх байцоў экіпіравалі гэтак скупа? Абуць у СССР трэба надта многа салдацкіх ног? Затое і рабочых рук у Саветаў куды болей, чым у Польшчы і Германіі, разам узятых!

Так мы разважалі паміж сабой.

Але ж ні аднаму савецкаму афіцэру пра гэта не скажы. А так карцела падказаць. Вядома, ад жадання зрабіць лепш. Ды, пачуўшы заўвагі, яны адразу насцярожваліся і рабіліся як бы ворагамі. Альбо падказвалі энкэўсаўцам, такі праўдзіст адразу некуды знікаў.

Калісьці цэлай вёскай у складчыну выпісвалі адну газету і зачытвалі да дзірак. У гэтым людзі адчувалі смак. Аднак да савецкіх газет не цягнула. Усе друкавалі адно і тое ж. Бытта яны

гэтак дамаўляліся, бытта атрымалі такую каманду. Бытта пісаў, а потым друкаваў іх адзін чалавек.

У артыкулах выказваліся думкі як бы напаказ.

Аднойчы трапіў мне на вочы стары нумар «Правды» за 25 кастрычніка 1938 года, а ў ім эканамістка з зямельнага аддзела Тульскай вобласці В. Далгова пісала: «Я горячо поддерживаю ткачиху Глуховской новоткацкой фабрики Софию Жукову, выступившую с предложением сократить декретный отпуск. Я сама только что вернулась с декретного и на собственном опыте знаю, что срок отпуска можно сократить».

Я быў яшчэ замалады, каб разбірацца ў дародавым і пасляродавым адпачынку жанчын, але фальш і штучнасць такога артыкула адчуў сэрцам. Не паленаваўся нават кавалак газеты з артыкулам пакінуць сабе на памяць.

Цяпер, калі, напрыклад, маладыя заканчвалі тэхнікум, то, паводле газет, абавязкова станавіліся «высокай якасці спецыялістамі».

У маёй мясцовасці спатрэбіліся тэрмінова настаўнікі для новых школ, а іх не было адкуль браць. Аб'явілі набор на трохмесячныя курсы ў Гародню пры настаўніцкім інстытуце. На іх прымалі з сямікласнай адукацыяй, а аднаго (я ведаў яго асабіста) прынялі з пяццю класамі...

Прайшоў вызначаны тэрмін. Усім курсантам выдалі адпаведныя дакументы, яшчэ і надрукавалі ў газетах: «Прынёманскі край, дзякуючы бацькоўскім клопатам савецкай улады і мудраму кіраўніцтву таварыша Сталіна, атрымаў 300 чалавек новых высокаадукаваных педагогаў!»

Паводле прэсы, зерне сяляне цяпер сеялі адно «адборнае».

Жылі ў гарадах і сёлах цяпер усе «багата» і «шчасліва». І наогул, апошняе слова выпірала з газет аж да агіднасці.

У сувязі з прыходам Чырвонай Арміі для пажылых людзей цяпер настала «шчаслівая старасць». Для іншых – «шчаслівая маладосць», «шчаслівае дзяцінства», а для ўсіх астатніх – «шчаслівае і прывольнае жыццё».

Інфармацыі з савецка-фінскай вайны друкаваліся толькі пра гераічныя ўчынкi нашых байцоў, лётчыкаў, камандзіраў. Без канца ішоў пераможны пералік знішчаных дотаў праціўніка, забітых салдат і афіцэраў, а чамусьці фінскія пазіцыі паранейшаму заставаліся на тым самым месцы. Чырвоная Армія ўсё тапталася ды тапталася на маленькім Карэльскім перашыйку, хоць і кожнаму школьніку было вядома: у Фінляндыі жыхароў у пяцьдзсят разоў менш, чым у СССР.

Тэксты такія не пераконвалі, а толькі выклікалі падазронасць. Чалавек думаў: эгэ, штосьці тут не так!..

Цяпер ля кіёска можна было назіраць, як дзяўчына з акенца пыталася іншага байца, якую яму даць газету. Той са здзіўленнем адказваў ёй:

– Вядома якую – курыцельную!

Непрыемна гаварыць пра ўсё гэта, але ж – з песні слоў не выкінеш: менавіта з прыходам Чырвонай Арміі да нас, памятаю, людзі Заходняй Беларусі са здзіўленнем даведаліся, што газеты могуць служыць і для такой мэты⁵.

І яшчэ.

На першых старонках у тых газетах абавязкова красаваліся партрэты «Мудрага і Вялікага Правадыра ўсіх народаў». Амаль усе артыкулы заканчваліся яго імем. Якіх толькі эпітэты для яго не прыдумвалі газетчыкі: і «вялікі», і «настаўнік», і «кормчы», і «бацька родны ды любімы», і «друг чалавецтва», і «карыфей навукі», і «збаўца чалавецтва»...

Доўга нашыя людзі з гэтага дзівіліся. Нарэшце, знайшлі простае тлумачэнне. Таварыш Сталін – надта заняты чалавек. Ён, вядома, газет не чытае. Ён нават у вочы іх ніколі не бачыць, бо так, бедны, заняты справамі, таму і не ведае, што падхалімы вычаўпляюць. А гэтыя і рады!..

Толькі чаму ў той Маскве, дзе многа, напэўна, разумных людзей, не праб'ецца хто да яго ды не падкажа? Не з'есць жа Ён чалавека за гэта, а глядзець на такое – брыдка!

Мяне і самога разбірала ахвота – от бы дабрацца як-небудзь да Масквы, прашмыгнуць у Крэмль і падказаць Сталіну!

І я ўсё прыдумваў спосабы, як гэта выконваю, як падбіраю словы, якія яму скажу...

Па менскім радыё кожны дзень перадавалася, што сяляне вобласці ўзялі абавязацельствы вырасціць стопудовы ўраджай збожжа з гектара. Дасціпныя мужыкі зараз жа прыкінулі ў галаве, і выйшла – семнаццаць цэнтнераў.

– Як жа так, – здзівіліся, – мы і без ніякіх абавязацельстваў атрымліваем столькі?!

І тым не менш, вера ў міфічную краіну, дзе плывуць малочныя рэчкі, якой кіруе вялікі Чалавек, жаданне хоць ілюзорнага шчасця сабе, дзецям і ўнукам у нашых сялян заглушалі здаровы мужыцкі розум.

Усе сумненні былі квольмі. Людзей агарнуў дзіўны энтузіязм якойсьці паслухмянасці, ён прытупляў у іх нават чалавечнасць. Гіпноз новай улады быў настолькі моцны, што людзі, зведзеныя да нявольнічага падпарадкавання і бяздумнага захаплення, адчувалі сябе нават і праўда шчаслівымі. У іх усё мацней гаварыла чужое іхняму выхаванню і традыцыям продкаў. Яны і не заўважылі, калі пасталі здольнымі на подласць.

Цяпер бачылі галоўнае: новая ўлада – свая. Калі што і не так, можна пацярпець. Маўляў, усей падаплёкі вывезеных і арыштаваных я не ведаю і не хачу ведаць, толькі – дыму без агню не бывае. Ды і трэскі сапраўды ляцяць, калі лес сякуць. Што зробіш, памылкі заўсёды здараліся, асабліва пры вялікай справе. Усё гэта чалавечае, разбярцуца. Напэўна разбярцуца. Бальшавікі – людзі галавастыя, бачыш, якая ў іх тэхніка?

Разбярцуца і з маёй сям'ёй! Зразумеюць, нарэшце, што я не з чужога класа, і ўсё ўладкуецца! А пакуль што існаваць можна? Можна! Ну і жыві!

Новыя парадкі ва ўсёй краіне

Факты тым часам жыццё падсыпала і падсыпала. Сваякоў, якія засталіся ў грамадзянскую вайну ў Савецкай Расіі, чамусьці па-ранейшаму не пускалі на радзіму да сваякоў у госці. Калі ж гэта Вызваленне, чаму б не з'ездзіць з беднай і прыгранічнай Заходняй Беларусі ў квітнеючую Усходнюю, чаму не пабачыцца з братам ці сястрой? Але ж – куды там!

Не давалі нават прапускоў, каб з'ездзіць бацьку ці маці да родных дзяцей!

Тым, каму ўдалося вырвацца да бацькоў праз кардон тайна, апавядалі пра жудасныя пакуты, якія перажылі ў СССР сваякі толькі за тое, што ў іх хтосьці жыву у Польшчы, – не браліся пад увагу аніякія тлумачэнні.

Чамусьці чалавек са схільнасцю рабіць даносы асуджаўся толькі ў тым выпадку, калі рабіў гэта пры тагачаснай Польшчы. Калі ж і пры новай уладзе заняўся падобным рамяством, яго прымалі на службу як свайго, даруючы ўсе ранейшыя грахі. Такіх нават у прыклад прыводзілі. Наш малапісьменны сусед Марцін Грушэўскі, які пры Польшчы ў час забастоўкі лесарубаў быў штрэйкбрэхерам, за што падпольшчыкі яго не раз білі, стаў цяпер правай рукой у энкавэдзістаў, а пры сустрэчы з бацькам дэманстраваў сваю перавагу.

І неўзабаве ўсё больш тых, хто даносіў раней, пачалі тое самае рабіць ды цяпер яшчэ і выхваляцца.

У школах развесілі партрэты піянера, які выдаў бацьку. Ад гэтага ўжо жахнуліся старыя людзі. А як жа біблейскі завет: шануй бацьку свайго і маці сваю? Так, бацька хлопчыка мог і няправільна штосьці ўчыніць. Але ж не дзіцяці меркаваць аб сваіх бацьках і мацярках. Што яно яшчэ разумее? Дай толькі волю такім, і – свет разваліцца!

Адным словам, новая ўлада здзіўляець людзей не пераставала. Для гэтага жыццё ўсё падкідвала прычыны.

Тыя, хто раней лёгка паддаваўся паланізацыі, цяпер дружна загаварылі па-руску. Не, «дружна» – не тое слова, бо загаварылі наперабой. Новым уладам такія паводзіны надта здагадлівых грамадзян спадабаліся. Усіх, хто гаварыў па-ранейшаму, пачалі кляймоць нацыяналістамі, асколкамі нацдэмаўшчыны, рупарамі ворагаў народа ды чорт ведама чым яшчэ. А слухалі людзі цяпер такое чамусьці раўнадушна.

Забаранілі праводзіць Купалле, калядкі і батлейкі, хадзіць з «зоркай» на Каляды.

Забаранілі спяваць «Ад веку мы спалі», «Люблю я край, старонку гэту». Загадчык навучальнай часткі Наваградскага педвучылішча Кашалеўскі мяне падлавіў на такім занятку ў калідоры і папярэдзіў: пачуе з маіх вуснаў такое яшчэ раз – вылучу з педвучылішча і мной зацікавіцца НКУС.

Хлопцы ў Заходняй Беларусі любілі наогул танцаваць, і я быў заўзятым танцорам. Загадчык навучальнай часткі заадно папярэдзіў: тое самае зробіць са мной, калі на вечары ў педвучылішчы буду танцаваць танга. Падумаўшы, велікадушна дазволіў факстрот. Але ім таксама не павінен надта захапляцца. Рэкамендавалася танцаваць кракавяк, лявоніху, падыспань і вальс.

Тым не менш, жыццё стала такім насычаным і бурлівым, што ўсе дзівацтвы, забітыя той самай эйфарыяй, мазгі ды псіхіка паступова сталі ўспрымаць нейкім другім, не самым галоўным, паверхам.

Нябачнае да гэтай пары бясплатнае лячэнне і адукацыя.

Мажлівасць кожнаму працаваць на будоўлях, чыгунцы, здабычы торфу, у лесе і атрымліваць немалыя грошы.

Хутка і ў нас з'явіліся ахвотнікі, каб за капейкі купіць бутэльку-дзве гарэлкі ды ў нядзелю ці будзень адведаць яе заманлівую асалоду (і гэта быў толькі пачатак!)...

З'явілася мажлівасць праехацца на спадарожнай машыне ў любую вёску, бо аўтамабілі запрудзілі ўсе дарогі, утварылі на іх шырокія каляіны са следам пратэктара. Толькі падымі руку – кожная палутарка спыніцца.

І ўжо зусім ашаламляла лёгкасць, з якой можна было амаль задарма набыць білет на цягнік ды, як рабілі калісьці толькі паны з паўпанкамі, адправіцца куды душа жадае (вядома, у межах Заходняй Беларусі).

Напэўна, пералічанага было б недастаткова нармальнаму чалавеку, каб яго душа пры новай уладзе адчула поўны камфорт. Але ж, я паўтараю, у наіўных ды мала праінфармаваных людзей тае пары было столькі веры, надзеі, што яны пастараліся заплюшчыць вочы на вываз людзей, не бачыць, як з імі абыходзіліся.

Энтузіязм тае паслухмянасці быў надта агрэсіўны. Да сённяшняга дня – праз паўстагоддзя! – добра адчуваю, з якой нядобразычлівасцю я ставіўся да тых, хто адважваўся крытыкаваць новыя парадкі, спрабаваў называць белае белым, чорнае чорным, а котку коткай. Нават блізкія людзі выклікалі абурэнне.

Майго роднага дзядзьку Мікалая, былога члена КПЗБ, што з астаткамі польскай арміі ў верасні 1939 года трапіў пад Бродамі да Чырвонай Арміі ў палон, запыклі ў лагер біць камяні для шашы. Калі абжыўся, мамін брат паабяцаў начальніку ядро самагонкі, і той адпусціў яго на пару дзён дамоў.

Дзядзька Мікалай у лагеры прайшоў ужо добрую школу палітычнага «лікбезу» і цяпер пастараўся пляменніку адкрыць на ўсё вочы. Перада мной ён цярпліва разлажыў па палічках крывавыя злачынствы Мудрага Правадыра і Настаўніка. І выходзіла, што Сталін прыслаў да нас войскі зусім не вызваляць Заходнюю Беларусь. Згаварыўшыся з Гітлерам, Заходнюю частку Беларусі акупаваў, а сам ён крывасмок і нікчэмнасць.

Упершыню ад яго я тады пачуў, як энкаведоўцы ноччу адбіралі па чысціні рук з вялізнага натоўпу польскіх палонных

сабе ахвяр ды з наганамі вялі іх у бліжэйшы яр расстрэльваць⁶. Апавядаў дзядзька пра ўсё са злосцю, з горыччу, з абурэннем. Аднак дарэмна сваяк стараўся.

Дзядзькавы словы чамусьці мяне толькі раззлавалі. Я не стараўся зразумець усю праўду, а пашукаў аргументаў, каб сваяка зрэзаць. Потым, вядома, з даносам, як Паўлік Марозаў, у сельсавет не пабег. Але пад уздзеяннем скажоных уяўленняў аб патрыятызме, ад якогасьці халопства, што ішло ад безразважлівай веры ў раз і назаўсёды прынятыя заклікі, ад той самай эйфарыі ды рамантычна-анархічных ідэй, якімі быў нашпігаваны, дзядзьку я страшна ўзненавідзеў.

Мне, высковаму абмежаванаму абалдую, такое можна было і дараваць. Бо толькі пачынаў жыць, наіўны быў, як цяля. Але ж як дараваць бацьку, бываламу зубру, што першую сусветную вайну адбухаў у акапах ад званка да званка, быў неаднойчы паранены і біты, які за арганізацыю забастоўкі лесарубаў сядзеў у ваўкавыскай турме пры Польшчы, а ў апошні час кулацкім падаткам даведзены да роспачы.

Аднаго разу мы з ім некуды ішлі. На палявой дарозе падышла да бацькі надта знебарачаная маладзіца. Яна адвяла яго ўбок ды з плачам стала штосьці тлумачыць. Бацька лічыўся на вёсцы не толькі добрым гаспадаром, але і мужыком з галавой. Мы даўно прызвычаліся, што да яго людзі ішлі за парадай.

На гэты раз слухаў бацька жанчыну, слухаў, тады яе абарваў:

– Ніхто яму, Зося, не вінаваты! Яго права скончылася – і няхай церпіць!

Жанчыну пакінуў, а мне з абурэннем паскардзіўся:

– Некаторыя думаюць, што і цяпер, як пры Польшчы, сем'ям арыштаваных трэба таксама спачуваць, на адваката ў складчыну грошы збіраць – бачыш ты іх?!

Неяк бацька вярнуўся змардаваны ўшчэнт з мястэчка, куды вазіў апошняе зерне на продаж, каб заплаціць падатак, ды стаў распрагаць не менш змардаваную кабылу. Бацька замерз

да шпіку касцей і ніяк не мог адчапіць гужоў ад аглобляў – не слухаліся згрэблівых пальцы.

Я падышоў дапамагчы. А ён з-за пазухі надта асцярожна выняў цудоўна вышыты на шоўку партрэт Сталіна і, бытта дорачы мне найвялікшую святыню, з урачыстай замілаванасцю сказаў:

– Трымай, Алёшка. У Свіслачы ў газетнай будцы прадавалі па тры рублі. Файны такі – ды гэтак танна... Лепш не паабедаў у староўцы, а яго купіў... Нясі на кухню і прыбі над сталом.

Раздзел другі

Чэрвень 1941

Больш-менш значнае, што адклалася ў душу ў другую сусветную вайну, я паспеў ужо выкарыстаць у сваіх кніжках. Засталіся толькі ўрывачныя моманты, галоўным чынам, тыя, якіх з-за цензуры друкаваць раней было нельга.

Вайна мяне застала ў Наваградскім педвучылішчы. У армію ўзяць ваенкамат адмовіў, і я з Наваградка вырашыў ісці дамоў. У той неразбярывсе родная хата здалася адзіным месцам, дзе можна было набрацца сілы, каб перажыць трагедыю, знайсці прытулак.

Па дарозе з Наваельні ў Дзятлава я ў хвойнічку спаткаў першых немцаў. Майго ўзросту обер-яфрэйтар паклаў сваё аддзяленне ўпоперак тракту і чакаў раніцы. Яго сябры ў абдымку з ручнымі кулямётамі і карабінчыкамі на яшчэ не зусім астылым звечара жоўтым пясочку адсыпаліся, а обер-яфрэйтар за ўсіх вартаваў.

Спатканне з першым ворагам абышлося вельмі нетыпова. Сонны і ўшчэнт стомлены, я налез на варожы ланцуг упрытык, і кідацца ў хвойнік ужо не мела сэнсу.

Маё з'яўленне оберана не здзівіла. Ён пацікавіўся, што ў мяне ў партфелі. Прыязна распытаў, хто я і куды іду, ды вачыма запрапанаваў каля сябе на пясчанай каляіне адпачыць, што я і зрабіў.

Немец добра гаварыў па-польску. Мы з ім сядзелі, як два браты, ды гутарылі мо з гадзіну – аж узышло ды стала прыпякаць летняе сонца.

Не да веры, але ж факт, юнак у варожым мундзіры мне паскардзіўся: ён Чырвонай Арміяй надта расчараваны. Спадзяваўся: яна дасць такі адпор, што нямецкія войскі разляцяцца ўшчэнт і салдаты праз пару дзён вернуцца дамоў. Гэтым часам часць аж з-пад Любліна тыдзень валачэцца ў трэцім эшалоне і – ніякага супраціўлення не напаткала.

У голасе ворага прагучалі ноткі жалю, што ўся дарога запруджана савецкай тэхнікай – у асноўным цэлай і спраўнай. Прагучаў і папрок, бытта ва ўсім вінаваты я.

Прыбіты, расстроены, больш з упартасці, чым з пераканання, оберу я адказаў:

– Нічога, усё гэта ў нас так ад нечаканасці. Калі сям'я спіць і нападуць бандыты, – што хочуць робяць, покуль не ачомаюцца людзі. Бяда здарылася толькі на гэтым напрамку. Затое на другіх франтах нашы паў-Германіі прайшлі, а з Берліна савецкія самалёты зрабілі гладкі стол!

– Не ведаю, не ведаю... – з недаверам і з ноткамі надзеі пакрыціў галавой обер.

Такога нашага сімпатыка ў форме вермахта я потым за вайну не сустракаў. Напэўна, гэта быў мабілізаваны з-пад Познані паляк, але тая сустрэча і размова настроілі мяне адпаведным чынам і не адпускаюць да сённяшняга дня.

Гэта няпраўда, што гітлераўцы паперлі савецкія войскі на ўсход, бо мелі больш тэхнікі і адмабілізаваных салдат. Каб

сцвярджаць такую ісціну, мне не трэба капацца ў архівах – я веру сваім вачам.

У радыусе 25 кіламетраў ад майго Страшава на трох вайсковых аэрадромах – на тым самым Свіслацкім, куды мы з братам зносілі камяні, на Кватарскім і Заблудаўскім – нямецкія машыны спалілі нашыя самалёты – усе да аднаго – у першую гадзіну вайны, а на кожным аэрадроме стаяла па дзевяноста дзве – дзевяноста пяць баявых машын.

Яшчэ адна даведка для нашчадкаў узятая са слоў старшыні Гарадзенскага гарвыканкама Ратайкі ў 1941 годзе: «Гародню баранілі нашы 64 зеніткі СПА. Снарадаў ім хапіла толькі на дзве гадзіны. Ужо з 6 гадзін раніцы «месершміты», «штукасы» ды «юнкерсы» беспакарана лёталі над горадам на мінімальнай вышыні, ганяючыся нават за адзінкавымі людзьмі!»

Наш хутар ляжаў недалёка ад аўтастрады Варшава-Беласток-Ваўкавыск-Слонім-Баранавічы-Менск. Савецкія танкі, зробленыя з найлепшай у свеце сталі, пафарбаваныя свежай фарбай, амаль усе цэленькія (!), кінутыя на гэтай шашы, нямецкая трафейная каманда акуратна пранумаравала.

У Беластоку на бартах немцы вывелі першыя нумары. А пры ўездзе ў Ваўкавыск – і цяпер з дакладнасцю да аднаго метра магу паказаць тое месца! – стаяла ў адхоне скасабочаная машына з парадкавым нумарам 500.

Гэта была славуная «трыццацьчацвёрка». Такой маркі памятаю пяць машын на нашай шашы. Нутро мелі пакрытае густой белай эмаллю, ад чаго яно здавалася залітымі яечным бялком – цвёрдым, як косць. Уся праводка ў танках была ізалявана сталёвай сетачкай «у елачку», чаго потым не спатыкаў нават на нашых самалётах. Спецыяльныя каманды рабочых тыя шэдэўры танкабудуўнічай савецкай тэхнікі потым, як бручку, аўтагенам парэзалі на роўныя квадраты ды адправілі ў Рур на пераплаў.

Між іншым, доўгі час я намагаўся дабіцца аўтарытэтнага адказу, чаму гэтакія практычныя немцы не пастараліся тыя

машыны выкарыстаць па прызначэнню, пакуль не вычытаў у замежных крыніцах, што гэтаму перашкодзіла самаўпэўненасць Гітлера і пыха гітлераўцаў. Пад канец 1943 года палітыку сваю немцы пачалі ўжо мяняць, ды было позна.

Адным словам, нашых танкаў было аж паўтысячы. А з Беластока да Ваўкавыска ўсяго 90 кіламетраў. Наўрад ці прайшло па нашай шашы тыды 500 танкаў, нямецкіх, бо Гударыян са сваёй сталёвай армадай валіў на Менск праз Брэст-Баранавічы.

З такім самым недаверам я адбіраю і тлумачэнне, што нашая армія бытта бы адразу адала пагранічную зону, бо мела там мала войск. Таксама хлусня.

Уздоўж граніцы ўсе нашы палі ды лясы былі запруджаны салдатамі – той самай кадравай арміяй, якой, паводле слоў маршала Жукава, мы ўжо больш ніколі не мелі на працягу ўсёй вайны.

Да крыўды абурала лёгкасць, з якой немцам удавалася граміць нашы батальёны, палкі, дывізіі ды карпусы, абкружаць ды нішчыць іх, тысячнымі натоўпамі браць у палон байцоў, бытта яны ўсе апынуліся там у нас выпадкова і без камандзіраў, нібы былі не войскам, а якімсьці табуном, толькі абмундзіраваным пад чырвонаармейцаў.

Даўжэзнымі калонамі немцы іх потым перлі за былую савецкую граніцу, на тэрыторыю генерал-губернатарства (так ужо тады называлася Польшча), і заганялі ў лагеры за калючы дрот паміраць ад голаду. Там яны і ляглі ў братнія магілы па 20, 40, 50 і нават па 80 тысяч у адной яме ламанай лініяй (гэтак ішла даваенная граніца) – Сувалкі, Аўгустаў, Асавец, Богушы (куды трапіў Якаў Джугашвілі-Сталін), Граева, Ломжа, Бельск-Падляскі...

Палякі падлічылі, што на іхняй тэрыторыі ўздоўж старой (да 1939 года) савецкай граніцы лягло гэтак у братнія магілы аж 1,5 мільёна чалавек – пераважна людзей, якія трапілі ў палон у першыя дні вайны.

Адлегласць ад Сувалак да Карпат нават меншая, чым трэцяя частка вогненнага вала вайны. Я дакладна не ведаю, як было на астатніх дзвюх трэціх частках, але, як у выпадку з танкамі, наўрад ці на нашым адрэзку фронту на ўсход пераваліла больш войск вермахта, як савецкіх у палон. А яшчэ трэба ўлічыць тых, хто склаў галаву ў пагранічных баях ды на палях ад Слоніма да Менска, каго пахавалі ў брацкія магілы ўздоўж граніцы, хто не ўвайшоў у лік 1,5 мільёна. Такім чынам, па колькасці немцам супрацьстаяла і нашых войск напэўна больш. Такія рэаліі.

У гэтай сувязі мне прыгадваецца размова з генерал-палкоўнікам А.Гарбатавым.

Мяне, ветэрана, даўно мучыла адно пытанне, і я ўсё хацеў задаць яго каму-небудзь з вядомых вайсковых аўтарытэтаў. Доўга я насіўся з гэтым пытаннем, пакуль не надарыўся выпадак.

Спрабуючы з Алесем Адамовічам арганізаваць Усесаюзнае таварыства цвярозасці (1962 год), я для гэтага сустрэўся ў Маскве са славутым генералам (Гарбатаў – таксама закарanelы вораг алкаголю, што мы вычыталі з яго кніжкі). Аляксандр Васільевіч прыняў мяне на сваёй кватэры ля Мікіцкіх варот – у вялікай і даволі сціпла абстаўленай залі, уздоўж сцяны якой ляжала радочкам паўтара дзесятка сёдлаў – сувеніраў грамадзянскай вайны. Асвоіўшыся з абстаноўкай, я ў яго пацікавіўся, наколькі хутчэй закончылася б вайна на нашу карысць, калі б Сталін хоць на два дні ці на дзень раней даў загад мабілізаваць войскі.

Аляксандр Васільевіч не падтрымаў майго аптымізму. На маё вялікае здзіўленне, ён сказаў такое, што дайшло да мяне толькі праз некалькі год.

Паводле меркаванняў славутага палкаводца, пры той неразбярыве, парадках і бяздарных камандзірах мабілізацыя такая толькі дала б немцам магчымасць нарабіць з нашых байцоў яшчэ больш гарматнага мяса ды набраць яшчэ больш палонных. Атрымалася б, як з тымі самалётамі, якіх на пачатак вайны ў нас было ў некалькі разоў болей, чым у праціўніка. Бо

справа ў іншым. Маўляў, потым мы не мелі ні такіх войск, ні столькі тэхнікі, ні складаў з харчамі, а немцаў, хоць і з цяжкасцю, праперлі.

Не ведаю, як у каго, а мне часта на памяць прыходзіць верасень 1939 года. Успамінаецца тая легкадумная самаўпэўненасць нашых афіцэраў і напрошваецца выснова: пахвальба і пустата – два бакі аднаго медаля.

Тысячу разоў меў рацыю Гарбатаў. Калі прыпакло і не стала мішуры ўхвалення «правадыра» ды «шчаслівага жыцця», калі да мазгоў касцей пранікся кожны трывогай за лёс сваіх нашчадкаў, то і вынік атрымаўся лепшы.

Потым нават старой канструкцыі танкамі, самалётамі ды не заўсёды большай колькаснай перавагай праціўніка перамагалі. Клаліся касцямі, але давалі адпор, ішлі наперад. Толькі ўсё тое якім коштам адбывалася! Фактычна, вораг задыхнуўся – мы закідалі яго нашымі трупамі, страціўшы забітымі ў дзесяць разоў больш за праціўніка! І гэта пры тым, што выпусці ў чыстае поле нашага салдата супроць нямецкага, то яшчэ невядома, хто з іх атрымае верх!

Адным словам, бяздарна мы правялі вайну. І ў гэтым вінавата ў першую чаргу савецкае кіраўніцтва.

Роздум пра часы акупацыі

Нашы сяляне надта сардэчна ставіліся да параненых байцоў ды тых, каму ўдалося ўцячы з нямецкага лагера. Але здараліся выпадкі, калі потым немцы злапанага байца дапытвалі ды збітага вадзілі па вёсках і хутарах. І той выдаваў сваіх збавіцеляў. Пасля вочнай стаўкі раненага і тых, хто яго лячыў ды карміў, вялі на расстрэл.

Пачуўшы пра новы такі выпадак, бывала, я з горыччу ў душы сабе казаў: і на гэты раз трапіў, мабыць, немцам у лапы нехта з

тых, хто ў кіёску прасіў «куруцельную газету» ды страляў у нас па буслах на балоце.

Мажліва, на сотні тысяч палонных такое прадажніцтва здаралася з нямногімі, але, як кажучь, з песні слова не выкінеш – такое было, могуць нават цяпер пацвердзіць пажылыя людзі. Кожны выпадак непрыемным рэзанансам разыходзіўся па акрузе, зацьмяваючы часам надзвычайнае геройства іншых байцоў.

У лясах Заходняй Беларусі засталася шмат акружэнцаў. Пасля такога разгрому нямецкай арміяй нашых войск, вядома, на акупаванай тэрыторыі Днём Перамогі яшчэ і не пахла. Як бы цяпер некаторыя ні даводзілі, што ўжо тады бачылі пераможны для нас канец вайны, а летам жудаснага 1941 года будучыня бачылася, мякка кажучы, змрочнай. Некаторыя акружэнцы стваралі ў лясах узброеныя групы з галоўнай мэтай – захаваць жыццё ці, у скрайнім выпадку, як найдаражэй яго аддаць. І страшныя ў сваім адчаі былі тыя групкі.

Сярод абмундзіраваных лесавікоў былі розныя па званню і адукацыі людзі. Але толькі выхадцы з народа, нядаўна залічаныя Мудрым Правадыром у ворагі народа, толькі былыя кэпэзэбоўцы, што ад гітлераўцаў таксама паўцякалі ў лес, надалі групам акцэнт змагароў з акупантам.

Прынамсі, гэтак было ў Заходняй Беларусі. І доўжылася так да канца 1942 года. Затым з Вялікай зямлі прыбылі прадстаўнікі Штаба партызанскага руху. Яны кэпэзэбоўцам бесцерымонна паказалі ранейшае месца, і тыя сціпла на яго адышлі.

Мне даводзілася камандаваць атрадам толькі 100 дзён, і то перад самым прыходам Чырвонай Арміі, але нават я заўважыў розніцу ў паводзінах партызанскіх кіраўнікоў – мясцовых і ўсходніх.

Калі сядзелі мы, здаралася, у засадзе, а на фурманках ехалі карнікі, страляніны не адкрывалі. Карнікаў прапускарлі – бераглі мужыкоў, якія правілі коньмі.

І міны пад цягнік закладвалі так, каб не трапіў на іх, барані Божа, пасажырскі, якім мясцовыя цёткі вазілі ў Беласток яйкі ды курэй на продаж.

Дыверсіі на чыгунках рыхтавалі старанна. Рабілі іх мала. Затое пра кожны выпадак, пра кожны пушчаны такім чынам пад адхон поезд, напэўна ведаю, людзі яшчэ і сёння апавядаюць.

Забягаючы наперад, скажу, што ў 1971 годзе, калі выключылі мяне з партыі, адным з аргументаў быў і той, што мой атрад ліпавы. Інструктары, якія рыхтавалі на бюро справу, здэкаваліся:

– Ха-ха! Толькі тры эшалоны пусціў! І гэта – цэлым атрадам! Ну ж і ваяваў! Іншыя партызаны нішчылі іх цэлымі дзесяткамі!

Ведаў і я такіх.

Мы праводзілі сапраўдныя дыверсіі. Кожная прынесла праціўніку вялікія страты ў людзях, у матэрыялах і надоўга абрывала на каляі рух. Затое каб апісаць, як такі выбух рыхтаваўся, як яго праводзілі, спатрэбілася б сярэдняй велічыні кніжка.

Не памятаю, каб хоць адзін з атрадаў, што арганізаваліся пад Менскам ды перабраліся на Прынёманшчыну, трымаўся нашай тактыкі. Затое і сёння стаіць у вушах іхні дэвіз, які ўражваў сваёй антыгуманнасцю: лепш няхай загіне дзесяць нявінных, чым выпусціць з засады жывым аднаго гітлераўца.

А ўзарваць цягнік для такіх – раз плюнуць. У гэтым таксама была свая тонкасць. Калі хуткасць цягніка адрознівалася ад хуткасці пешахода, выбух вырываў у рэйцы кавалак у 70 сантыметраў даўжынёй (стандарт, правераны не раз на практыцы), і толку – ніякага. Бо машыніст імгненна дасць экстранны тормаз, а інерцыя пры такой хуткасці ў эшалона невялікая, ён адразу і спыніцца. Тады дамкратамі вагон падымуць, рэйку спецыяльная брыгада за гадзіну замяніць ды машыністу пасігналіць – можна далей ехаць.

Цэленькі нямецкі цягнік неўзабаве зноў валачэцца па сваім маршруце. А ў партызанскі штаб тым часам ляціць рэляцыя, што на такім-та адрэзку пуці ў столькі-та гадзін і мінут такім-та атрадам знішчаны нямецкі таварняк, напрыклад, з 47 танкамі.

Намеснік камандзіра па камсамолу паралельна сігналізаваў у штаб пра гэты самы выпадак па сваёй лініі...

Ой, сабраць бы ўсе тыя рэляцыі, падсумаваць знішчаныя гэтак армады танкаў, самалётаў, горы вагонаў і цягнікоў праціўніка, то зусім незразумелым будзе, адкуль у гітлераўцаў потым цягнікі браліся, як бедныя немцы не паддаліся Чырвонай Арміі яшчэ ў пачатку вайны⁷.

І камандзіры паводзілі сябе іначай. Тыя, хто да нас прыйшоў, пераважна вылучаліся адвагай, нічога не скажаш. Выдатна разбіраліся ў канструкцыі зброі. Затое такі чалавек з якойсьці лёгкасцю даваў загад, каб расстраляць спатканага ў лесе незнаёмца альбо партызана – быгта парушальніка дысцыпліны, дзе было дастаткова звычайнага спагнання.

Камандзір такі трымаўся ад партызан далёка, лічыў іх за нішто: такія нават асобна харчаваліся. Звычайкі гэтыя перанялі, мне здаецца, ад арміі. Асаблівай бяздушнасцю вылучаліся тылавікі. Забягаючы наперад, не магу не ўспомніць непрыемны эпізод з першых дзён “вызвалення”.

Беласток нашы занялі 26 ліпеня. У часы акупацыі ў ім былі даволі актыўныя антыфашысцкія групы. Адзін вузел такіх падпольшчыкаў узначальвала Ліза Чапнік (падпольная мянушка – Марыся Мразоўская). Яна мела завербаваных відных адміністрацыйных кіраўнікоў Беластоцкага бецырка, якіх у сваю чаргу ўзначальваў нямецкі інжынер Артур Шадэ.

Убачыўшы першых байцоў Чырвонай Арміі на вуліцах Беластока, Марыся запатрабавала ў камандзіра, каб нямецкіх антыфашыстаў перадаць нашым арганізавана. Неўзабаве з’явіліся прадстаўнікі «СМЕРШа». Выслухаўшы Мразоўскую, першае, што яны зрабілі, – апрабавалі ўшчэнт Артура Шадэ і яго сяброў – інжынераў Отта Бусэ, Бэнэшэка, Боле, адбіраючы

ў іх чамаданы. Ды яшчэ на допыце іх да крыві збілі. Гэтак абышліся з нямецкімі патрыётамі, якія ў свой час перадалі партызанам планы апорных пунктаў Беластока, асабовыя справы на здраднікаў, медыкаменты і нават – сувоі сукна і цэнтнеры каўбасы.

Не прыпамінаю такога выпадку, каб камандзір, прымаючы ў свой атрад новага партызана, забраўшы ў яго фотаапарат, пісталет, затым вярнуў. Такі нахабнік адабраў і ў мяне бацькаў «ТТ», і потым у яго я не заўважыў нават намёку на тое, што ён зрабіў кепска і адчувае мукі сумлення.

Другі так прыўлашчыў маю куртку, пакінуўшы мяне – свайго партызана – на зіму амаль голым.

Мясцовыя камандзіры чагосьці такога сабе не дазвалялі. Памятаю, я, напрыклад, не дазволіў сабе ані разу паесці, пакуль мае людзі не былі накормленыя. Спаць клаўся, уважліва паглядзеўшы, ці хлопцам і дзяўчатам выгодна, ці вартаўнікі надзейныя. Калі заданне было надта небяспечнае, выконваў яго сам.

Быў я не выключэннем. Так паводзілі сябе ўсе мясцовыя камандзіры. Бралася ў іх гэта, мабыць, ад народных традыцый, апісаных у пачатку «Хронікі».

Каторы раз вяртаючыся ў думках да ваеннага перыяду, хачу звярнуць увагу на яшчэ адзін факт. У часы акупацыі, як ні дзіва, квіслінгаў ды ахвотнікаў ісці ў паліцыю, каб уволю піць гарэлку ды пастраляць па жывых мішэнях, ва Усходняй Беларусі немцы знаходзілі куды больш, чым у Заходняй. Там падбіралі нават для такой службы паводле ўзросту і года нараджэння, бо мелі выбар і маглі сабе такі капрыз дазволіць. І ведаю свае цэлыя раёны, дзе для такой службы добраахвотнікаў немцы набраць не маглі. У нас часта заганялі ў паліцыю, пагражаючы карай смерці.

Вайна і Бахус

Адной з прычын, чаму мне ўдалося перанесці цераз усе нягоды сваю галаву больш-менш цэлай, ведаю напэўна, была і тая, што, за выключэннем выпадку, калі зрабіў я гэта з-за цікавасці, ніколі – ні патаемна, ні яўна, ні пры якіх абставінах – не выпіў і чаркі спірту, гарэлкі, самагонкі, каньяку, вытрымліваючы клятву, дадзеную пры ўступленні яшчэ ў 1934 годзе ў Камуністычны Саюз Моладзі Заходняй Беларусі. Хоць трапляў у кур'ёзныя сітуацыі ды небяспечныя моманты, калі безадказныя сарвігаловы і пісталет да скроні прыстаўлялі, а я не меў ніякай гарантыі, што сваю пагрозу не выканаюць.

Ох, і даставалася ж мне з-за гэтага! У іншай кампаніі мяне з-за адносін да алкаголю стараліся зрабіць сектантам, якімсьці гомасексуалістам, але я, сціснуўшы зубы, цярэў.

Не піў – і ўсё тут!

А па-чалавечы шкадаваў паклоннікаў «святшчэннай каровы» часта. Асабліва ў ваенныя гады, пра што дагэтуль пісаць не было мажлівасці.

Калі вы будзеце чытаць у якім-небудзь ваенным рамане ці аповесці тлумачэнне прарыву нашых пазіцый тым, што бытта бы на пэўны ўчастак вораг кінуў адборныя часці і цалкам п'яных салдат, вы не спяшайцеся даваць гэтаму веры. Гэта прафанацыя падзей! Так пішуць пераважна безадказныя аўтары, якія паразітуюць на балючай для нашага народа тэме. Слова «адборная», заўважце, ужываюць яны аднолькава часта і ў пачатку вайны, і ў канцы, бытта савецкія байцы пад Масквой, Сталінградам і Курскам стралялі не стальнымі кулямі, са сталёвай абалонкай, бытта снарады і бомбы нашыя начынены былі гнілой бульбай, таму немцы нават і страт не мелі.

Асабліва асцярожна трэба падыходзіць да выразу «зусім п'яных салдат».

Немцы, па нашых мерках, п'юць наогул мала. Гітлераўцы і самагонку дазволілі гнаць на акупаванай тэрыторыі выключна там, дзе жылі славянскія народы, бо рабілі гэта з агіднай мэтай – каб славян разлажыць! Але няхай хто-небудзь з іх адважыўся б наладзіць самагонны апарат у «фатэрляндзе» – канцлагера не мінаваў бы!

Да вайны (між іншым, таксама і цяпер) немец, якому ўздумаецца выпіць, замовіць ў рэстаране 25-грамовую чарку шнапсу. Калі ж каторы збіраецца гульнуць, просіць афіцыянта максімум – дваіную (допэлышнапс!), і тады ў зале на такога п'янчугу звяртаюць усе ўвагу. Выглядае, вядома, смешна, але гэта не анекдот.

Бітвы, выйграныя гітлераўцамі ў Еўропе ў першай палове вайны, зроблены імі на цвярозую галаву, і мне невядома, каб у франтавое меню нямецкіх салдат уваходзілі 100 грамаў гарэлкі. Масла – так. Менавіта сто грамаў, нават у складаных палявых умовах, належала кожнаму салдату ў суткі. Для масла ўсе вайскоўцы нават мелі спецыяльную пластмасавую скрыначку, і кожны яе надта сцярог.

Больш за ўсё ў канцы вайны, калі ўжо немцы выдыхаліся, вермахт кідаў у атаку і п'яныя часці. Але з гэтага не было карысці. Нашы саллаты тады нават пацяшаліся – во, маўляў, гэтая самая «сакрэтная зброя» шалёнага Гітлера, а дапамога яму бы мёртваму прыпаркі.

І стыхійна напіваліся часамі немцы да ўпаду пры адступленні, калі без надзеі на поспех спрабавалі вырвацца з акружэння. Але і тады падобныя выпадкі былі больш сярод тых, хто вырашыў скончыць жыццё самагубствам. Вясной сорак пятага каля Одэра сам смаліў па такой роце з палкавой гарматы прамой наводкай, ды мяне, як і маіх сяброў, надта дзівіла, што акружэнцы нават не азіраліся на тых, хто падаў, бытта былі гэта манекены, а не паплечнікі!

Я лічу, што выдаванне па сто грамаў байцам у другую сусветную вайну – фатальная памылка. Краіна наша вяліз-

ная. Людзей многа, яны розныя. Для многіх гэта паслужыла зачэпкай любым коштам здабываць сабе і дзвесце грамаў, і паўлітра.

Сведчу, як на святой споведзі: у тую суворую пару знаходзілася надта многа паклоннікаў «святшчэннай каровы». Так і маячыць перад вачыма батальён пяхоты пад Берлінам, які літаральна за некалькі месяцаў ці нават тыдняў да канца вайны атруціўся драўняным спіртам. І цяпер выразна бачу дзесяткі нерухомах і тых, якія корчацца ў пакутах, ды ведаю, што гэты малюнак будзе прыгнятаць мяне ўсё жыццё, ад яго нікуды не падзецца.

Іншыя тады лічылі, што ў баі цябе абавязкова выручыць гарэлка. Як толькі надараўся выпадак, напіваліся – і мора было ім на калена, а лужа – па вушы.

Пілі ў халадзіну, каб сагрэцца, але я, лежачы побач на тым самым снезе, выразна бачыў, што ім зусім не горача, таксама, як і мне.

Пілі для адвагі. Але такі зух выбываў са строю ад пасланага выбухам кавалка звычайнай цагліны, які знёс яму патыліцу, бо ўладальнік не вельмі дальнабачнай галавы палічыў каску лішняй абузай.

Пры банальнай сутычцы з немцамі выпівакі хутчэй давалі праціўніку мажлівасць застаць сябе знянацку, мелі прытуплёную рэакцыю і, вядома ж, часцей цярпелі паражэнне.

А калі ты глядзеў на бягучага гітлераўца цераз проразы мушкі ці на крыжавіну гарматнай панарамы лавіў машыну, танк, цябе агортвала атарапеласць ад адной думкі: як здолееш трапіць у гэтае рухомае макавае зернятка, хісткую, расплыўчатую і зусім малюсенькую смяцінку! Да таго ж, у цябе адубелыя пальцы, злева і справа тварылася ліха ведае што, ды яшчэ аднекуль сек кулямёт, абдаючы твае шчокі і вочы калючым крошывам каменю, пяску, ільдзінак і тугімі жгутамі паветра.

Яшчэ цяжэй было справіцца з баявой задачай адкрытым для ўсёй вайны зверху, знізу і з бакоў лёгчыкам, танкістам, якія,

акрамя таго, мусілі адчуваць і кожную шрубачку ці заклёпку складанай машыны!

Ды пры такіх абставінах трапіць у праціўніка нават выдатна вытрэніраванаму, цвярозаму байцу, які яшчэ і добра высыпаўся, было не вельмі проста, а што казаць пра тых, у каго перад вачыма дваіцца і траіцца!

Адным словам, ад выпівак і на вайне карысці мелі мала. Там часцей з-за гэтага гінулі. Гэта і лагічна – толькі ў матэматыцы мінус на мінус дае плюс, і дзякуючы менавіта такім ісцінам вынайздзена нават ЭВМ. У звыклым жыцці цудаў такіх не бывае. Затое па якіхсьці д'ябальскіх законах адно з другім можа проста перакрыжавацца. Я не раз сабе думаў: калі, не дай Бог, над краінай зноў навісне пагроза вайны, ад байцоў спатрэбіцца такая свежасць успрыняццяў і яснасць думкі, што выпівох да сучаснай зброі, нашпігаванай электронікай, нельга падпусціць і блізка. Тады каму абараняць краіну?

Але вернемся да суровых дзён.

Ох, і многія жонкі, мацяркi і нявесты не дачакаліся мужоў, сыноў і каханых з вайны з-за той жа праклятай гарэлкі. І калі б наша камандаванне мела тады магчымасць дэталёва, як гэта зараз робяць на шашы сяржанты і афіцэры дзяржаўнай аўтаінспекцыі, разбірацца з усімі выпадкамі, змест некаторых пахаронак быў бы цалкам іншым – я ў гэтым упэўнены.

І нарэшце, нікуды нам не дзецца ад той горкай праўды, што сярод нашых лясных вояў бяда гэтая назіралася куды часцей, чым у армейцаў. Дысцыпліну трымаць у лесе было значна цяжэй.

Ледзь не кожны былы партызан назаве вам аперацыі (я заяўляю з поўнай адказнасцю!), якія праваліліся з-за самагонкі. А колькі па гэтай самай прычыне загінула груп падрыўнікоў, сувязных і людзей выпадковых. Ды і «бобікаў» у батальёны Рагулі, Камінскага немцы вербавалі, галоўным чынам, з выпівакаў.

Былі яшчэ і такія, што ў самагонным чадзе цалкам пера-
раділіся, засталіся «партызаніць» у лясах і пасля вайны. Не хачу
гэты тэкст празмерна раздуваць, таму не прыводжу прыкладаў.
Хто не паверыць, няхай распытае старых сялян Наваградчыны,
былых Воранаўскага, Радунскага і Сапоцкінскага раёнаў.

Раздзел трэці

Пачатак мірных дзён

Першыя пасляваенныя гады праходзілі ў нас у атмасферы
напружанага будаўніцтва таго, што было разбурана, у яднанні
сем'яў, раскіданых вайной па ўсім свеце, якіх усясільны
біялагічны магніт сцягваў да сваіх каранёў.

Я, цяжка паранены і недалечаны, знайшоў сабе ў той час ціхі
закутак – вучобу на факультэце англійскай мовы Гарадзенскага
педінстытута. Зрэшты, па-сапраўднаму ціхім той інстытут, як і
горад, назваць нельга. Парадкі былі ўсюды аднолькавыя.

Шоў я аднойчы па вуліцы Ажэшка, а насустрач – узвод
нямецкіх палонных. Усе такія змораныя, апушчаныя, занядба-
ныя, шэрыя, згорбленыя, як бы і ростам нават меншыя. Дзіва
брала: няўжо перада мной – тыя самыя бравыя ваякі, што нават
брамку на падворак да нас адчынялі толькі наском бота? Зусім
нядаўна ніхто з іх і не думаў павітацца з мясцовым чалавекам.
Нават з тымі, з якімі былі ў цесным кантакце. Называлі
нас няйначай як «фэрфлюхтэ русэ», «фэрфлюхтэ полен»,
«фэрштынктэ швайнэ»!

Душа мая на момант загарэлася адчуваннем задаволенасці
ад мсцівай перамогі – во як бывае ў жыцці!

Спаткаўшы тут жа свайго блізкага друга – Лёву Клейна, я кіўнуў на палонных ды жартаўліва кінуў:

– Хайль Гітлер, ха-ха!

Трэба, мабыць, улезці ў маю скуру і маімі вачыма бачыць усё, што гітлераўцы вычаўплялі з яўрэямі, а затым паўзірацца на апушчаных, вартых жалю немчыкаў, што панура і знебарачана валакліся па бруку старажытнага беларускага горада, каб зразумець, чаму я так сказаў.

Лёва на мяне радасна бліснуў чорнымі вачыма і ва ўсмешцы паказаў свае белыя зубы, сказаўшы таксама нешта адпаведнае. Яшчэ абодва мы бесклопатна парагталі, але і ўвагі не звярнулі на тое, што нас слухае член студэнцкага прафкама – Зіна П. Праз пару гадзін мяне выклікалі ў НКУС.

На допыце я адразу ўбачыў: маіх тлумачэнняў ніхто тут не зразумее. З тлумачэннямі нават не сунься, а гумар у гэтай установе не ў пашане. Што рабіць, дзе выйсце?

І я дакладна гэтак, як рабіў калісьці ў Польшчы перад дэфэнзівай, пры арышце гітлераўцамі, прымяніў мужыцкую хітрасць.

– Я-а мог такое сказаць?! – здзівіўся. – Хто-о, я-а?! Тут яшчэ пастукаў сябе кулаком на скроні і драматычна агаліў на спіне свае шрамы і дадаў: – Хайль – па-нямецку – слава. Пасля гэтага, што мне фрыцы зрабілі, яшчэ стану Гітлера славіць? Вы што?!

Энкэўсавец сумеўся. Я наступаў:

– А хто гэта вам сказаў? Хто вам такое мог наплесці? Ад каго вы такое пачулі?

– Маем спосаб, каб ведаць. Мы ўсё ведаем, ты не думай, што не сочым.

– Гэта – не адказ! Не-е, вядзіце мне яго сюды!

– ...

– Сюды давайце, няхай у вочы мне тут скажа! Не выйду з пакоя, пакуль не прывядзецца яго!

– ...

– Усялякіх брахуноў слухаеце! Што, у вас іншай работы няма, як такой гразю займацца?!

Мяне адразу адпусцілі. Але страху наеўся. Бо ўсім нутром на момант выразна адчуў, як мой лёс вісіць на тоненькай-танюсенькай нітачцы.

Якраз узяліся за наш інстытут.

Мафія НКУСаўцаў

На кафедры марксізму-ленінізму з’явіўся нечакана лейтэнант Чыркоў. Не памятаю, каб хоць хто раз упамянуў яго імя ці па бацьку, – па прозвішчы чалавека памятаю, як і па яго ўчынках.

Чыркоў за нешта праштрафіўся ў НКУС і да нас трапіў невыпадкава. Хтосьці вырашыў, што ў педінстытуце зарадзіліся нездаровыя імкненні, і паслаў яго да нас на ўмацаванне ідэалагічных кадраў. Жаж, які гэта быў чалавек. Абмежаваны. Нахабны. Неахайны ў вопратцы, са стаптанымі абцасамі, у ніколі не чышчаных афіцэрскіх ботах і ў такім жа галіфэ неакрэсленага колеру. Затое самаўпэўнены і настырны.

Ён адразу пачаў цкаваць выкладчыкаў.

Англіійскую фанетыку нам выкладала вельмі адукаваная (скончыла ўніверсітэты ў Львове і ў Шанхаі) асоба – Фаіна Квяткоўская. Высокая, танклявая і энергічная. Была яна бяздзетнай і ўсе сілы, як і амаль усю зарплату, аддавала на нас, студэнтаў. Арганізавала на факультэце нават студэнцкі джаз. Каб дамагчыся належнага поспеху пры вывучэнні прадмета, яна ў сваім кабінэце мовы вывесіла на бачным месцы заклік: «Тут гавораць толькі па-англіійску!»

У заходнебеларускай мове надта многа германізмаў. Яна імі аж перасыпана. Напрыклад, наш сусед да бацькі мог звярнуцца з такімі словамі:

– Нічыпар, дай свайго гэбліка. Еду на кірмаш, а дрыль скапуціўся, трэ новы змайстраваць. І цуглі конь дыхт пагрыз, трэ новыя. А Сашка, гіцаль, на ганку шыбу пабіў, трэ ў шклярні яе рыхтык алмазам падшыхаваць. Грошай не маю. Што ў борг вазьму, што на гатоўку, ды і фасовачку масла баба нашыхавала на прадаанне...

Англійская мова, як вядома, належыць да групы моў германскіх. Таму вучыць нямецкую ці англійскую нам значна лягчэй, чым жыхарам, напрыклад, з-пад Казані ці Вяткі.

Пры добрых выкладчыках неўзабаве з’явіліся адпаведныя веды і ў нашых студэнтаў. Дый я сам з радасцю выявіў, што ў мяне вымаўленне робіцца бы ў якога лорда. Па-англійску мог неўзабаве бегла выказваць свае думкі на розныя тэмы. Толькі ўлада ў гэтым чамусьці ўгледзела сабе небяспеку.

Убачыў новаўвядзенні «англічанкі» Чырकोў і на першым партсходзе абрынуўся на рэктарат:

– Безадказныя разгільдзяі, куды вы глядзіце? Бачыце, гутарыць па-руску ёй ужо не падабаецца, а па-замежнаму ёй захацелася! І чужы нам па духу джаз завяла! А чаго было чакаць ад недарэзанай эмігранткі? Што сказаў вялікі Сталін аб гэтым выпадку? «Некаторыя разумнікі шукаюць класавага ворага абавязкова з агіднай фізіяноміяй, з вялікімі зубамі, з тоўстай шыяй ды з абрэзам пад палой. Той час даўно мінуў! Цяпер шукайце класавага ворага і замежнага дыверсанта каля сябе! Ён – побач! Ён сціплы і адукаваны, але нам якраз найбольш і шкодны!»

У зашмальцаваным да агіды вайсковым кіцелі са слядамі, дзе былі пагоны, у выцэртым галіфэ і ў ніколі не чышчаных ботах з высокімі халявамі ды са скрыўленымі заднікамі, Чырकोў шалёна абвёў сабраных вачыма:

– Вешчыя словы Правадыра!

Тут ён тыцнуў пальцам у абмярцвелага рэктара:

– І ў вас дакладна гэтак атрымалася, як вучыць таварыш Сталін! А чаму? Бо пільнасці ў вас няма! Раствапырыліся тут,

панімаеш, самі і людзям дазволілі растапырыцца!.. Нічога, неўзабаве давядзём вас да кандыцыі, я за гэта вазьмуся! Развялі тут буржуазную гніль, панімаеш, на кожным кроку! А калі яна агентка ЦРУ і спецыяльна падасланая да нас? Таварыш Сталін нас вучыць, калі буржуі адны да адных тысячамі шпіёнаў засылаюць, то ў СССР пручь іх сотні тысяч, напэўна! Вось перад вамі адзін такі тып! Ах, прыемная кабета, ах, ах, інтэлігентка! Гэта – гнілая інтэлігенцыя!

Грозна абвёўшы ўсіх вачыма, Чырकोў дадаў:

– Шчэ трэба разабрацца, ці яна адна? Шчэ трэба прыгледзецца да яе абаронцаў! Напэўна, тут гняздо ў іх! А што? Час, каб звіць яго, мелі, варункі адпаведныя!

Сабраныя знікакелі.

На наступны дзень сумленную Квяткоўскую, а заадно і выкладчыцу тэорыі англійскай мовы Марыю Мінц – таксама выдатнага спецыяліста – паперлі з трэскам з работы, абедзвюм катэгарычна загадалі – знікнуць з прыгранічнага горада на працягу 24 гадзін.

Трафарэты ў кабінёце англійскай мовы пазрывалі ды панішчлі.

Зрэшты, такое вар'яцтва ішло тады не толькі ад прымітыўнага маёра НКУС, які толькі што зняў пагоны.

Класічны сталініст

Аднойчы мяне, старшыню прафкама, партбюро вырашыла паслухаць па пытанні дасягненняў у спорце. Мэкаў я і бэкаў, бо абсалютна не было чым хваліцца. Частка нашых хлопцаў і дзяўчат былі калекамі вайны. Галоўнае – усе амаль галодныя, ніякі спорт ім у галаву не лез. Але гэтага ніхто не хацеў браць пад увагу.

Асабліва Чыркоў прыдзіраўся. Маўляў, Карпюк паказаў усю сваю класавую абмежаванасць і блізарукасць, не разумеючы стратэгічнага значэння спорту. Маўляў, у ім, у спорце, як вучыць Клім Яфрэмавіч Варашылаў, закладзена абароназдольнасць маладога пакалення і будучыні краіны. Няма чаго есці? Няма! Але ж ці гэта прычына? Хлусня! І галодныя камсамольцы пабудавалі горад на Амуры, калі спатрэбіўся ён для партыі! А ў грамадзянскую вайну? Камсамольцы Паўкі Карчагіна лютаў зімой былі разутыя і раздетыя (не толькі галодныя!) ды яшчэ і сярод бандытаў, а справу сваю як рабілі? Кожнаму піянеру нават, панімаеш, пра гэта цяпер вядома!

Калі бюро скончылася, выйшаў я ў калідор, а сэрца поўнілася горыччу і крыўдай.

Халера на яго, чаго яны так? Усе ж ведаюць, я стараюся – як толькі магу! Нават сам удзельнічаю ў гуртку бокса, валеябола, шахмат! Бегаю на дыстанцыі ды скачу цераз планку, хоць маю дакумент інваліда ВАВ II-й групы (тады яшчэ насіў асколкі ў лёгкім). Трымаю гарадское першыństwo па стральбе, часамі выбіваю яго і па вобласці, хоць стралянне абрыдла ў вайну!..

І тут да мяне падышоў надта паважаны мной дагэтуль выкладчык марксізму-ленінізму, стары камуніст, член бюро, а, як сам любіў хваліцца, яшчэ і блізкі сябра Марыса Тарэза – Майсей Перэльмутар.

– Перажываеш, малады чалавек?

– А ну яго пад халеру!

– Не трэба так браць да сэрца!

– А як?! – акрысіўся я на старога.

– Ну, ну! Сам ведаеш, наш інстытут на рэспубліканскіх спаборніцтвах заняў ледзь не апошнія месца, ці ж можа з такой ганьбай мірыцца парткам, прафкам, рэктарат, сам падумаў?!
Я выбухнуў ледзь не з плачам:

– Што вы гаворыце, Майсей Цалевіч?! У нас жа зусім іншыя, чым у іх, умовы! Пры прыёме там выбіраюць сабе лепшых абітурыентаў Беларусі, бо сталіца, а ў правінцыю да нас

трапляюць, хто не здасць экзаменаў у іх, – гэта ж не сакрэт! Вось і вынік, а вы такое мне гаворыце!

- А ты не гарачыся!
- Бо ўсе не хочуць бачыць прычыны!
- Добра, супакойся, усё мы бачым!
- Ага, бачыце! То навошта пілуеце?
- Хочаш, каб па галоўцы гладзілі, так?

– ...

– Слухай, я табе падкажу, як іх абагнаць!
– А вы ве-едаеце?! – зарадзілася ўва мне надзея.
– Я многа чаго ведаю, чаго не ведаеш ты. Мы, старыя камуністы, ведаем усё, чаго вам і не снілася нават, хоць вы нас і на грош не цэніце! Але мы ўсё ведаем! І табе можам сказаць. Толькі ўважліва слухай.

Я паўзіраўся на выкладчыка, як на мага:

- Майсей Цалевіч, не магу больш цярпець – кажыце!
- То слухай.

Стары даў мне мажлівасць супакоіцца.

– А ты таварыша Сталіна чытаў?
– Не разумею вас...
– Ён яшчэ і не разумее! Пытаю: добра чытаў творы таварыша Сталіна?

– Па спо-орту? – надта здзівіўся я, прыпамінаючы, дзе і што сказана аб гэтым у кніжках Правадыра народаў і Карыфея ўсіх навук і ў якім відзе спорту праславіўся ЁН сам.

Памяць нічога не падказала. Выкладчык дапамог:

– Не, прамых указанняў у таварыша Сталіна аб спорце не знойдзеш, можаш не шукаць. Але ты пашукай паміж радкоў! Праштудзіруй яго старанна, праштудзіруй і раз, і два, і тры! Ды ведаеш, найлепш калі? Да снядання, на зусім свежую галаву! Я ўпэўнены – тады ў цябе адразу з’явіцца належны вынік! Тады і мінчан лёгка абгоніш, зразумеў? Шчэ і ў Маскву на спаборніцтвы паедзеце!

Выкладчык у салдацкім шынялі пад Сталіна – з гаплічкамі замест гузікаў, так тады апрааналіся педагогі інстытутаў, яшчэ хвіліну памеркаваў, якое зрабілі ўражанне яго словы на студэнта, затым здаволена пакрочыў.

Шчыра кажучы, я з добрую хвіліну знаходзіўся пад уплывам яго ўнушальных слоў. Бытта яны ішлі ад самога Марыса Тарэза, а то і вышэй. Нават настрой пачаў як бы мянцца. Ха, выходзіць, у мяне ёсць яшчэ выйсце, ты бачыш?!

Толькі пасля дайшла ўся недарэчнасць, выказаная старым дагматыкам, сектантам, дэмагогам і тупіцам. А калі, нарэшце, дайшла, адразу апанавала ўсю маю натуру.

Мяне раптоўна разабраў прыступ смеху – гвалтоўны і моцны. Азірнуўшыся, ці няма каго блізка, аж прысядаючы, я зарагатаў на ўвесь калідор.

... Язык сярбіць, так хочацца расказаць і пра іншых падобных «выкладчыкаў». Але ж за мэта ў гэтым творы я паставіў перад сабой іншае. Са шкадаваннем пераходжу да падзей наступных.

Псаломшчык– велікамучанік

З сяла пачалі даходзіць весткі – начальства загаварыла пра калектывізацыю. Там-сям за яе ўжо нават браліся.

Кампанія гэтая, паводле чутак, ішла вельмі марудна. Бо мужыкі нашы за мінулыя гады аж занадта мелі магчымасць пераканацца, што тварылася ў калгасах Усходняй Беларусі, у Расеі і на Украіне. Хадзілі маляўнічыя чуткі, як там на працадні даюць толькі лічаныя грамы збожжа альбо ў ведамасцях ставяць адны «птушачкі». Апавадалі, у некаторыя гады людзі там бытта бы з голаду паміралі.

Слухаючы зноў аб калектывізацыі, іншыя ў нас шчыра дзівіліся: як жа так, сярод партызан, якіх яны ўсю вайну

падтрымлівалі харчамі ды зброяй, панавала цвёрдая ўпэўненасць, што калгасы сябе не апраўдалі і Сталін яшчэ ў пачатку вайны іх адмяніў, зямлю мужыкам раздаў зноў ды сказаў: «Жывіце, як сабе хочаце».

Прышла восень 1946 года, а з ёй і неўраджай. Сталін з-за нейкіх амбіцёзных меркаванняў усё збожжа з Усходняй Беларусі ды Украіны вывез у Заходнюю Еўропу, агаліўшы вёскі падчыстую. Каб ратавацца ад галоднай смерці, і на гэты раз тысячы людзей з мяшкамі, праклінаючы калгасныя парадкі ды правадыра, запрудзілі ўсю Заходнюю Беларусь, дзе жылі яшчэ аднаасобнікі. Такого наплыву няшчасных хутка не забываюць.

Адным словам, тэма гэтая ў нашых сялян была непапулярнай. Але, як гаворыцца ў народнай прымаўцы, свая кашуля бліжэй да цела – для мяне было не гэта галоўным.

Мінула пару гадоў вучобы ў педінстытуце, а, насуперак цвярозаму разуменню, нада мной усё вісеў і вісеў той самы «першародны грэх» – бацькава спадчына.

Бацьку рэктара педінстытута Мікалая Уласаўца раскулачылі яшчэ ў 1937 годзе, мажліва таму Уласавец на кожным кроку падкрэсліваў сваю сімпатыю да мяне ды выказваў спачуванне. Затое парторг, рэктарат і асабліва Чыркоў ставіліся да мяне бытта да чалавека другога гатунку, не свайго.

Недаверу не магла змыць нават арганізацыя мной партызанскага атрада, пасля чаго немцы развалаклі наш хутар і бацькі мусілі ратавацца ў партызанах.

Не знялі недаверу мой удзел у дзеючай арміі, раненні ды высокія ўзнагароды.

Я ўсё больш і больш адчуваў, што трапляю ў катэгорыю людзей, якія вызначаліся напалову ганебнай мянушкай «заходнік». Мянушка мела сацыяльны падтэкст. Гэта значыць, што я чалавек не «паўнаварты», які не выклікае даверу, якога не трэба прымаць усур'ез.

Зрэшты, даводзілася цярпець не мне аднаму. Цяпер на кожным кроку трапляліся «заходнікі», якім было куды горш.

Перад выбарамі ў Вярхоўны Савет я, агітатар, аднойчы хадзіў па кватэрах ды перапісваў выбаршчыкаў. У маленькай каморцы з асобным выхадам па вулачцы Міцкевіча чалавек рамантаваў веласпед – такі даезджаны, што незразумела было, чаму гаспадар не выкіне яго даўно на сметнік. Разгаварыліся, і незнаёмы супакоіўся. Нечым я ў чалавека выклікаў давер. Ён мне паведаў сваю бяду.

У каморцы жыла яго дачка. Працавала на «хуткай дапамозе» медсястрой. Ён жыў у прыгранічным сяле, служыў псаломшчыкам. Да яе прыязджаў толькі ноччу і так, каб, барані Бог, не бачылі людзі.

Яна ў анкетах не пісала, што мае бацьку, а ён, што – дачку, інакш яе адразу паперлі б з работы. Дзякуй Богу, без перашкод ёй гэтак мала-памалу ўдалося скончыць курсы медыкаў і атрымаць дыплом, а цяпер ужо не страшна. Калі нават усё выкрыецца, з дыпламам работу заўсёды знойдзеш – кожная бальніца яе возьме, на медсясцёр пануе дэфіцыт. Зараз медычка спакойна сабе працуе ўжо цэлы год. Мо і замуж знойдзе там за каго выйсці, калі не выкрыецца падман, бо інакш хто ж цяпер ажэніцца з псаломшчыкавай дачкой? Хіба што такі самы псаломшчык. Здатная ды прыгожая, як ружа, бо ўся ў маці ўдалася. І людзі яе любяць ды паважаюць за працавітасць і шчырасць. Сёння прывёз ёй кліночак сыру, торбачку груш – усё ж такі наедак, бо палучку медыкі атрымліваюць надта ж мізэрную.

Даўно трэба ад'язджаць. На святло ў акне можа хто заглянуць. Ды халерны ровар зноў разваліўся, а рамантаваць гэтага дзеркача можна толькі пры лямпе: шыбы спецыяльна заляпаныя, каб праз іх нельга было нічога ўгледзець, дзённага святла амаль не прапускаюць. Ровар надта стары, куплены яшчэ пры Пілсудскім.

– Кажуць, вось-вось і псаломшчыкаў пачнуць у Сібір вывозіць, хто ёй, беднай, тут тады дапаможа?!

Апавядае ўсё дзядзька, я слухаю ды лапаю сябе на думцы: ну, дакладна, бы ў нямецкім канцлагеры, калі сыходзіліся беларус-

селянін, аўстрыяк-шахцёр, чэх-мастак, над якімі вісеў адзін і той жа самы дамоклаў меч, ды дзяліліся сваімі бедамі!

Зрабілася як бы лягчэй. Я чалавеку паспачуваў:

– Затое ноччу бандыты напасці на вас могуць, а днём бяспечныя дарогі!

Пажылы чалавек дапытліва паглядзеў мне ў вочы, разважаючы, ці мае быць перада мной да канца шчыры. Рызыкнуў:

– А я вам скажу, у гэтых яшчэ можаш адпрасіцца! Угаварыць іх можаш! Бо павыганялі іх са сваіх селішч, паламалі ім жыццё... А ў прыродзе так: нават мыш кусаецца, бо і яна мае права абараняцца!..

Бачачы ў маіх вачах здзіўленне, растлумачыў:

– Якія з іх бандыты? Таксама няшчасныя людзі! У чым яны вінаватыя? У тым, што не захацелі, каб, як быдла, і іх павезлі ў Сібір таварнякамі, ды ўцяклі?!

– Вы так думаеце?!

Ход думак чалавека для мяне быў такі нечаканы, што я не знаходзіў, што сказаць больш.

Чалавек загаварыў ужо спакайней:

– Гэта ж – ясна. А з такімі дамовіцца заўсёды можна. Затое з гэтымі абармотамі, камандзір якіх жыве на Лермантава вуліцы, не дагаворышся. Такія ні чалавечай літасці, ні міласэрнасці не ведаюць! У-у, такія маці сваю не пашкадуюць!

Хацеў яшчэ штосьці дадаць, але не дагаварыў. Толькі бліснуў з-пад ілба вачыма. А я падумаў: маеш, чалавеча, рацыю.

Сустрэча з гаспадаром старога веласіпеда разварушыла мне душу яшчэ мацней.

Начны хапун

Да гэтага часу цэрквы, касцёлы, капліцы – будыніны, куды пакаленні продкаў неслі свае беды, надзеі і думы, перадавалі пад склады, жылыя дамы (Ваўкавыск-Цэнтральны), а то і проста: трактары чаплялі гакамі за вуглы святынь ды развалаквалі іх на дровы. З культавых будынкаў для службы пакінулі толькі адзінкі.

Забралі ды пагалоўна вывезлі ў Сібір ксяндзоў, папоў (у тым ліку і тых, хто дапамагаў партызанам) і дабіраліся ўжо да псаломшчыкаў. Бралі нават тых бацюшкаў, псаломшчыкаў, хто быў за партызанства ўзнагароджаны ордэнам.

Адзін з кіраўнікоў нашай партызанскай брыгады, Яўген Дзевалтоўскі, працаваў у Гародне пракурорам. Быў у вялікай пашане і адчуваў сябе ўпэўнена. Адноўчы на вуліцы Ажэшка спаткаў свайго партызанскага сувязнога – святара з прыгараднага прыхода. Мужчыны надта ўзрадаваліся, абняліся. Затым пайшлі ў піўную. Жыва ўспамінаючы, як некалі дурачылі немцаў, распілі па куфлі піва. Назаўтра Дзевалтоўскага выключылі з партыі і знялі з пасады, і ўсе ад яго адварнуліся. Так і памёр, бедны, з мянушкай – паслугач папа, хоць з партызанства вынес вялікія заслугі.

Пазабіралі тья рэшткі беларускай інтэлігенцыі, якіх не маглі па той ці іншай прычыне ўзяць у 1940-1941 гадах. А праўду дзядзька казаў: на свеце так вядзецца, што нават казурка спрабуе абараняцца. Некаторыя маладыя з сем'яў, якія ладалі на вазы ці ў машыны, каб перці на чыгунку да эшалона, з-пад канвою ўцякалі ў лес і там аб'ядноўваліся ў групы, як у часы нямецкай акупацыі.

З-за бандаў цяпер страшна было зайсці ў лес. Каб выжыць, яны нападзілі на магазіны, рабавалі людзей, зводзілі крываваыя

разлікі з тымі, на каго мелі падазронасць, што быў звязаны з НКУС...

Колькі лягло тады міліцыянераў, салдат і актывістаў у барацьбе з такімі “бандытамі”, створанымі, калі разабрацца па справядлівасці, самімі энкэўсаўцамі на чале з іх Вялікім і Мудрым Правадыром, яшчэ і не палічылі.

Часамі, калі агортваў роздум, я прыкідваў: а што было б, калі б летам 1941 года за «кулацтва» паспелі вывезці і нашу сям’ю? Не ведаю, як мой брат, Валодзька, а я, хутчэй за ўсё, таксама паспрабаваў бы ўцячы з-пад аховы, бо мацней за ўсё люблю свабоду. Мажліва, яшчэ тады папоўніў бы шэрагі вось такіх «бандытаў» у лесе. А ўвогуле, ніякія яны не былі бандыты. Сваімі людажэрнымі распараджэннямі «мудры» Правадыр спарадзіў у Заходняй Беларусі элементы грамадзянскай вайны. Для мяне гэта ясна.

Тым часам хваля рэпрэсій набірала размах.

Нават сёння памятаю тую раніцу – жудасна-страшную, калі мы ў інтэрнаце раптам даведаліся, што яшчэ ўчора з пасады рэктара знялі нашага любімага Уласаўца і на яго месца прызначылі п’яніцу і нікчэмнасць. Мала таго, ноччу ў пакоях інтэрната на Савецкай вуліцы зрабілі ператрус, пасля чаго арыштавалі студэнтаў – Кісяля, Старадубцава, Барэвіча, Матэчку, Пілецкага.

За імі забралі выпускнікоў – Смоліча, Чурылу, Майсеню і Генаша. Узялі Барэвіча, выкладчыка Гайдучыка ды яшчэ і яшчэ, каго цяпер, на вялікі жаль, ужо і не ўспомню.

Паводле чутак, усіх абвінавацілі ў антыкалгаснай прапагандзе. А Барэвіча з Гайдучыкам – у змове для страшэннага злачынства – забойства першага сакратара Гарадзенскага абкама партыі Сяргея Прытыцкага.

Зрэшты, ці такое абвінавачанне было на самай справе, ці гэта толькі плётка, ніхто толкам сказаць не мог. Адно шмат гадоў пасля рэабілітацыі яны расказалі прычыну мне самі. Для астатніх ахвяр энкэўсаўцы не змаглі прыдумаць і важкіх абвінавачванняў.

Чаго ім толькі не прыпісвалі! Аднаго студэнта ўзялі, бо выключыў у пакоі радыё, калі гралі «Інтэрнацыянал».

Другога пасадзілі на дзесяць гадоў у лагер, бо сказаў, што надта ж любіць, калі іграюць замежныя акардэаністы.

З суседняга з маім пакоя ўзялі хлопца, бо, збіраючы грыбы, бачыў бандытаў. Студэнт пра іх адразу і заявіў, але гэта было няважна. Маўляў, выйшлі бандыты, бачыце, не да каго іншага, але да яго!

Яшчэ хлопца ўзялі, бо ў час студэнцкага суботніка, падышоўшы да сяброў, калі ўсе курылі, пакпіў:

– Ну ж і працуеце вы, як стаханаўцы!

Дачка дырэктара шклозавода вярнулася з рынку і праспявала фразу, якую пачула ад п'янай бабы:

*Ах, калхознічкі, канарэчкі,
Усё ро-обім мы за капе-ечкі!*

Сястра паўтарыла другую п'яную:

*Шла ў калгас – юбка нова,
Шла з калгаса – попа гола, ух, ух!*

Абедзвюх блізнятак ноччу забралі, і больш іх ніхто не бачыў і не чуў.

Неўзабаве яшчэ некалькі дзесяткаў студэнтаў выключылі з інстытута бытта бы за дапамогу акупанту ды за тое, што ўтаілі мінулае, – бачыце, яны былі дзецьмі «ворагаў народа».

Студэнтку Ліду Перагуд прыперлі, бо, выходзячы замуж, шлюб брала ў царкве. З-за канспірацыі абрад рабіць ездзіла ў Вільню, аднак знайшліся даносчыкі, і хітрасць Лідзе не дапамагла.

У лік выключаных трапілі нават інваліды ВАВ (М.Якімовіч ды іншыя), а таксама хлопцы, якія ў вайну маглі быць толькі пастушкамі. Яны вучыліся пры немцах у беларускіх школах, там

іх механічна залічылі ў Саюз беларускай моладзі, і энкэўсаўцы завялі на іх справу як на падсобнікаў акупанта.

Кожнага з іх я добра ведаў. Абвінавачанні супраць хлопцаў і дзяўчат былі недарэчнымі. Але ж зноў ніякіх афіцыйных тлумачэнняў – ні рэктарату, ні родным, ні мне, старшыні прафкама.

Пад уладай чырковых

Усведамленне таго, што ўзятыя і выключаныя з інстытута нічым абсалютна не адрозніваюцца ад астатніх, у тым ліку і ад цябе, што існуе нейкая пачварная, усемагутная сіла, якая творыць беззаконне, чалавека аглушала ды паралізавала. Ты ўвесь час быў наструнены ды чакаў: вось-вось і да цябе, голуба, дабяруцца. Напэўна дабяруцца, як ні круціся. Што ж, па іхніх мерках і ты гэтага варты: жыў не так, як ім хацелася б. Выходзіць, я шкоды нарабіў?

І я зноў перабіраў усе падзеі мінулага да дробязей, так і гэтак смакуючы, ды зноў нічога не знаходзіў. Хоць ты пад зямлю залазь.

На калісьці ціхай, з пышнымі кустамі бэзу вулачцы Лермантава віднеўся масіўны асабняк. У ім цяпер азотна-тукавы камбінат абсталяваў гасцініцу на 35 чалавек. Па горадзе папаўзла раптам вестка, што ў будынку тым пасяліўся начальнік НКУС Гарадзенскай вобласці – грозны Фралоў. Што менавіта ад яго ідуць усе твая страхі. Таму будынак за бэзам, хто толькі мог, абыходзіў.

І смех цяпер у гэтым прызнацца, але надалей мяне ўвесь час мучыла, тачыла і свідрала непераадольнае жаданне – эх, трапіць у Маскву, дабрацца да таварыша Сталіна ды расказаць ЯМУ пра ўсе-ўсе злачынствы, якія ад яго імя твораць тут розныя самадуры! Хто падкажа, як гэта зрабіць?

Вядома, пасля апошніх «вывазак» знайшліся зноў такія, што не змаглі перажыць той атмасферы ды ўцяклі ў лес, павялічыўшы банды. Аднак пераважная большасць усё ж цярпела. Бо і дагэтуль людзі перажылі шмат. Народ паступова прызвычалі існаваць у якімсьці здранцвенні, вечным страху, маўчанні.

Разам з усімі маўчаў і я. Тым больш, набліжаліся дзяржаўныя экзамены. Затым меўся адбыцца выпуск, а разам з ім і надта знамянальная для мяне з'ява – атрыманне дыплама, аб якім у маёй вёсцы да вайны гаварылі, як аб нечым недасяжным і магутным: ён бытта бы ўсюды для цябе адкрывае дарогу.

За 25 кіламетраў на захад ад Гародні знаходзіўся раённы цэнтр Сапоцкіна. У ліпені 1949 года мяне накіравалі туды загадчыкам раённага аддзела народнай асветы.

Будучы студэнтам, я ўсё ж такі быў далёкі ад рэальнага жыцця, бо на самай справе яно аказалася куды страшнейшым, чым мне здавалася. З ім давялося сутыкнуцца ўжо пры афармленні на работу ў абласным аддзеле народнай асветы.

Выседжваючы ў прыёмнай аблана, пакуль афармлялі мне накіраванне, я стаў сведкам, як загадчык аблана ўгаворваў нейкага чалавека згадзіцца на пасаду дырэктара дзіцячага дома ў Парэччы.

– Майсей Герасімавіч, – адмаўляўся сярэдніх гадоў самавіты мужчына, – на гэтай пасадзе – мізерная зарплата, а ў мяне хворая жонка, куча дзяцей. Як я ўтрымаю іх за такія грошы, што вы мне плаціць будзеце?

Загадчык аблана пачаў яго пераконваць:

– Ты што, здурэў?! Пасада дырэктара дзетдома – цёплая! Вельмі цёпленькая! Яна заўсёды дасць табе магчымасць што-небудзь скамбінаваць! Дурань, гэта – залатая жыла! Харчы будзеш браць з іхняй кухні, апал – таксама дзетдомаўскі, як і транспарт, як многа-многа чаго іншага! Там кожны дзень камбінаваць сабе здолееш, калі лапухом не будзеш!

І гэта рабілася адкрыта, пры сведках. Мяне аж перакасіла ад такога інструктажу, а дыплом здаўся звычайнымі вокладкамі з кардону, абклеенымі чорным дэрманцінам.

Аднак то былі толькі кветачкі.

Менавіта ў Сапоцкіне я зблізку назіраў поўны аб'ём таго катаклізму, які зваліўся на мой край.

Менавіта там давялося трапіць пад яго бязлітасныя колы, спаўна сэрбануць яго горыч.

Раздзел чацвёрты

Касмапаліты і мужыкі

Сапоцкінскія вёсачкі былі надта бедныя і знебарачаныя. Што ж, у гэтай мясціне на працягу апошніх дзесяці гадоў пяць разоў змянялася ўлада – польская, нямецкая, савецкая, другі раз нямецкая, а тады – зноў савецкая надоўта. Улады прыходзілі ды адыходзілі з баямі, ахвярамі, арыштамі. За кожным разам пакідалі свае крывавыя сляды, ваенныя папялішчы, растрывожаныя раны.

Тут, мажліва, больш, чым дзе, не згас боль ад перажытага. Людзі не вылазілі з касцёлаў ды цэркваў. Калі ж іх не стала, не пераставалі кленчыць перад крыжамі на ростанях. А калі народ найбольш моліцца? Як яму баліць невыносна душа, як перажывае вялікае гора. У гэтым я пераканаўся за сваё жыццё цвёрда.

Уздоўж граніцы яшчэ стаялі наглуха замураваныя (каб дзеці не цягалі для забавы снарады, гранаты ды кулямётныя ленты) жалезабетонныя бункеры (доты) самога генерала Карбышава, у

якіх не паспелі стлець целы пагранічнікаў. Але да іх тады нікому, абсалютна нікому, не было справы.

Адразу я з галавой пагруз у стварэнні школ раёна. Было гэта складана. Раённы адзел народнай асветы не меў ні адпаведных будынкаў, ні настаўнікаў, ні падручнікаў, ні пісьмовых прылад. У вёсцы Новікі, напрыклад, над ганачкам вісела фанерная дошка з наклеенай газетай, а на ёй фіялетавым чарнілам было выведзена: «Пачатковая школа».

У канцы лета 1949 года і пачатку зімы 1950 дадалася яшчэ кампанія арганізацыі калгасаў. Кампанія тая праходзіла ў атмасферы, як цяпер прынята называць, жорсткага казарменнага падпарадкавання і тэрору. Ані крыху не лепш, чым апісана ў Барыса Мажаева ў яго «Мужыках і бабах».

Ішоў тыдзень за тыднем, а варожыя адносіны людзей да яе не змяняліся: сяляне хаваліся, калі арганізатары ў вёску ехалі, увільвалі, прыкідваліся дурнымі і глухімі.

Што ж, нашаму мужыку ўласцівы практычны розум. Калі ён бачыць, што справа вартая, не пашкадуе ні сябе, ні сям'і і не толькі стане ў ёй з запалам дзейнічаць – жылы з сябе ды сваіх дзяцей стане цягнуць. Але калі ўбачыць, што яго водзяць за нос, то прыкінецца глухім, дурным і хворым. Толькі часамі надта злоснай і кароткай рэплікай, затое вельмі трапнай, выкажа свае адносіны. Але зрушыць яго ў такім выпадку з прынятага рашэння амаль немагчыма.

Адным словам, справа ў арганізатараў застопарылася, працэнт абагуленых гаспадарак усё быў невялікі. Сяляне не давалі заяваў, як ні распісвалі для іх, несвядомых, райскае калгаснае жыццё сродкі масавай агітацыі і прапаганды цераз радыё, газеты і лектары з абласнога цэнтру і з Менску.

Не дапамаглі ўздзеянні, ні прамыя, ні ўскосныя. Зрэшты, яны былі самыя недарэчныя.

Аднойчы з нашага педінстытута прыехаў чытаць лекцыю на сяле выкладчык Корзін. Мяне паслалі яго суправаджаць, бераг-

чы ад бандытаў ды самому вучыцца ў вопытнага прапагандыста, як гутарыць з народамі.

Спачатку госць з трыбуны ў захудалай хаце-чытальні закліяміў несвядомых пісьменнікаў, якія, замест таго, каб маляваць у сваіх кніжках звеннявых па кок-сагызу, выводзіць цялятніц, старшынь калгасаў альбо гераічных сакратароў райкамаў, усё імкнуцца апісаць жахі вайны – цягнуць у мінулае.

Аблаяў украінскага паэта Сасюру за нацыяналістычны верш «Любі Украіну». Заадно пакрытыкаваў Максіма Танка, які, бачыце, цягне туды ж. Параўнаў Танка з украінцам – «падсасюрыў», як тады называлася. Аблаяў акадэміка Мара за антысталінскую канцэпцыю паходжання моў. Абліў гразню план Маршала, які на нашых вачах пераўтвараў Заходнюю Еўропу ў амерыканскую калонію, меўся, нягоднік, з еўрапейцаў вось-вось парабіць новых нявольнікаў ды смактаць з іх кроў. Нарэшце, раскрытыкаваў ушчэнт бязродных касмапалітаў, фармалістаў і на гэтым рэгламент вычарпаў.

Лекцыю тады абавязкова трэба было ўвязаць з бягучым момантам, існаваў цэлы такі рытуал, ім шырока карысталіся, інакш – вартасць лекцыі зводзілася да нуля. Толькі лектару брудную работу самому выконваць не хацелася. Корзін даў магчымасць выказацца мужыку-актывісту з тых, якія любяць выступаць пры кожным выпадку, а ў часы выбараў у мясцовы Савет ужо з ночы займалі чаргу перад выбарчым участкам прагаласаваць першымі, каб іх прозвішчы ў наступны дзень красаваліся ў газеце, гучалі па радыё, а самі яны маглі хадзіць гогалем.

У той час наверх вылезла надта многа розных лайдакоў, дэмагогаў, п'яніц і прайдзісветаў, што не любілі працаваць, затое, трымаючы нос па паветры, ведалі, як быць на добрым ліку ў начальства.

Ух, як яны ўмелі гэтым карыстацца!

Танклявы ды самаўпэўнены дзядзька з такой пароды балбатуноў і прайдзісветаў сказаў прыкладна так:

– Мой сусед, Мікодым, касмапаліт таксама.

Корзін яму падыграў:

– Ну-у, што ты кажаш, Франак? Не можа такога быць!

– Касмапаліт, таварыш лектар, і яшчэ які, я добра ведаю, калі гавару!

– А чым ты пацвердзіш?

– Бо касмапаліты жывуць за граніцай, так?

– Ну, так.

– І яны супроць савецкай улады ды калгасаў, так?

– І гэта верна.

– А наш Мікодым заявы ў калгас не падае, хоць жыве тут, бо такі самы касмапаліт і антысаветчык!

У вачах лектара і прадстаўніка райкама, які прыехаў з намі, я заўважыў захапленне і зразумеў, што, паводле іх меркаванняў, дзядзька з «бягучым момантам» «увязаў» здорава – у самую кропку трапіў.

Адным словам, мужыкі ўпарціліся.

Тады надта разумнае наша начальства складаную сацыяльную структуру сапоцкінскай зямлі, народжаную вопытам многіх пакаленняў, правераную не раз жыццём, стала падганяць пад свае бюракратычныя каноны.

На саўпартактыве яно нам аднойчы аб’явіла:

– Нашыя мужыкі занадта добра жывуць, каб ісці ў калгас!

На сваіх хутарах яны – як пань! Не намнога горай жывецца ім і на вёсках! Бо зашмат тут кулакоў розных ды падкулачнікаў, таму і рэзультат нашай кампаніі марны! А хто лясных бандытаў корміць? Таксама яны! Заплываюць самі тлушчам, кароў і свіней кормяць садавінай, а мы з вамі не можам нават яблычка дзецям купіць!

З залы начальству пачалі падтакваць:

– Узяцца за іх трэба як след!

– Распанелі ўсе!

– Прыціснуць трэ іх як належыць!

– Як ва ўсходніх абласцях прыціснулі! Там наваліліся на іх гэтак, што аж запішчалі!

– Во, зробім гэтак, і нашыя ў калгас пабягуць як міленькія!

– Шчэ прасіцца будуць!..

Трэба было бачыць тыя кволяы халупкі з саламянымі стрэхамі, абкружаныя хлеўчыкамі ды гуменцамі, праз гнілыя бярвенні якіх выцякаў не тлушч на падворкі, а гной, тыя няшчасныя нівы, прымітыўную абстаноўку бедных хацінак, каб зразумець бязглуздасць вывадаў бюракратаў.

«Жывуць – як паны!» – падумаць жа такое.

Але дыягназ мясцовымі ўладамі быў пастаўлены. Кропка. Патрэбна было толькі рашэнне самага высокага начальства. А яно пажадала ўсё бачыць уласнымі вачыма.

Нечаканы візіт

Цёплым вясновым днём 1950 года, калі яшчэ месцамі ў ямах і бароздах белягцеў снег, але падагрэтае паветра напаўняў сярэбраны звон жаўрукоў, прыбыло высокае начальства ў спаленую амаль датла немцамі, прытоеную між узгоркаў ля заходняй граніцы мясціну – у гарадскі пасёлак Сапоцкіна. У кабінет першага сакратара райкама сталі па чарзе выклікаць раённых кіраўнікоў для гутаркі.

Падымаўся я да іх на другі паверх, а сэрца маё было ў пятках. Галоўнай прычыны таго развалу, неразбярыхі і лютай бессардэчнасці, якія нам цяпер аж надта відочныя з апублікаваных матэрыялаў, я тады поўнасьцю не разумеў. Многія думкі, якія я зараз выказваю, прыйшлі да мяне значна пазней. Тады ж ува мне сядзеў закаранелы комплекс Сталіна, які, паводле майго глыбокага пераканання, абсалютна не ведаў, што творыцца пад яго іменем.

Цяжка сабе нават і ўявіць, як комплекс той валодаў мною і падпарадкоўваў.

Аднойчы на бюро райкама партыі я адстойваў свае пазіцыі. Адстойваў гарача, упарта і доўга. Калі вычарпаў усе доказы і аргументы, кінуў членам бюро казырнага туза:

– Я глыбока перакананы, калі б тут зараз сярод нас прысутнічаў сам таварыш Сталін ды ўсё слухаў, ЁН бы мяне напэўна падтрымаў!

Жарты, я прыпадобіўся да мудрага Правадыра ўсіх народаў! Як гэта так: «калі б ЁН тут быў»? А чаго таварышу Сталіну тут быць? Калі б і выдарылася такое, ці ж ЯМУ гутарыць ды слухаць гэткага замухрышку, як загадчык Сапоцкінскага аддзела народнай асветы? У таварыша Сталіна мала глабальных клопатаў?..

Але, відаць, у маёй інтанацыі было столькі шчырасці і перакананасці, што мой аргумент у прысутных на секунду выклікаў штосьці падобнае на чалавечую ўсмешку.

За сказанае мяне потым нікуды не цягалі і не папракалі нават. Толькі некаторыя паглядзелі на мяне, быгта ўпершыню ўбачыўшы, а ў вачах іхніх чыталася: «Ты глядзі які! Ну, але што ты зробіш – «заходнік».

Неяк у мой кабінет зайшоў муж настаўніцы – афіцэр пагранвойск, грузін. Ён здаўся мне да таго падобным да вядомай АСОБЫ, што, калі яшчэ і загаварыў з такім акцэнтам, ногі мае падкасіліся, і я вымушаны быў сесці. Потым дні тры хадзіў з адчуваннем, быгта мускулы мае працяло токам.

Ці мушу пасля гэтага казаць, што ўсе тыя злачынствы і недарэчнасці, якія не мог не бачыць і я з псіхікай абмежаванага сектанта, не звязваў з асобай Мудрага Правадыра ўсіх народаў і Настаўніка чалавецтва?

Вось у чым была трагедыя таго чалавека!

Праўда, на дне душы штосьці ўжо адкладвалася – ішоў працэс назапашвання матэрыялаў, каб майму светапогляду

неўзабаве ўзняцца на новую вышыню ды набыць іншую якасць.

Адным словам, ішоў я па сходах з верай у таварыша Сталіна ды з глыбокай перакананасцю ў слушнасці яго дзеянняў. Па дарозе спаткаў не менш дзесяці маёраў, падпалкоўнікаў і палкоўнікаў, якія мяне як бы перадавалі з рук у рукі. Усе былі чамусьці замухрышкаватыя, дробныя ростам, з гнуткімі спінамі ды з такімі пажаванымі тварамі, што ў гэтым я ўлавіў для сябе кепскі знак.

Зрабілася яшчэ больш не па сабе. Але выйсця не меў, мусіў ісці.

Тым часам нават дзверы адчыніў мне палкоўнік. Пры гэтым ветліва сказаў:

– Сюды, калі ласка!

Такой пашаны я яшчэ не меў.

Вырадак

Начальнікаў у кабінеце было трое. Адзін з іх – надта высокі, сялянскага складу мужчына ў вышыванай кашулі і ў новым касцюме, які тапырыўся на ім.

Знаходзіўся там і да смешнага маленькі, але жыватасты генерал-грузін з малінавымі лампасамі.

Трэцім быў старшыня нашага райвыканкама – Аляксандр Вінаградаў.

Калі я пераступіў парог, генерал, пырскаючы слінай, перасыпаючы сваю мову адмысловай мацяршчынай ды з моцным каўказкім акцэнтам, роў на нашага Вінаградава – чалавека сумленнага і ўсімі паважанага:

– Пачыму ў тэбэ па раёну выяўлена толкі 37 кулацкіх сэмэйстваў, когда ў Воранаўскім раёне – 100?! Пачыму такое безобразыя? Отвычай мнэ?

Вінаградаў маўчаў, і ён залямантаваў яшчэ мацней:

–Хто тыбэ давал права скрывае іх ад нашай партыі, отвычай!

–...

–Тэбэ тожы аны купылы?

–...

–Маўчыш? Нычога нэ кажыш? Так я з тыбэ пыл зрабу!

І зноў – мат-перамат. Ды слінай цераз шчыліны ў пярэдніх зубах надта ж лоўка – цырк!

Пузатая качулка шалёна пабегала па кабінце, пабегала, лаючыся, пагражаючы і гэтак плюючыся, тады шалёна шлёпнула задам на канапу ды імгненна заснула.

Такое дзіва я бачыў першы раз у жыцці.

Выяўляецца, да нас у раён завітаў Старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР Васіль Казлоў і міністр НКУС Лаўрэнці Цанава – беларускі Берыя.

Пакуль качулка на канапе хвіліны дзве храпла, а Вінаградаў адыходзіў ад агаломшання, Васіль Казлоў цярыліва ды ветліва, што прагучала вялікім кантрастам, пачаў мяне распытваць пра сітуацыю ў раёне. Я, вельмі цяжкі на словы, доўга збіраўся з думкамі, каб пачаць тлумачыць складанасці сапоцкінскай зямлі.

За гэты час генерал, гэтаксама імгненна прачнуўшыся, усахпіўся з канапы і, быгта мы даўно знаёмыя, перасыпаючы ўсю сваю мову матам-пераматам, віртуозна цяркаючы слінай, пачаў ужо раўці на мяне. Ва ўсё горла.

Роў за тое, што мой бацька ўдзельнічаў у імперыялістычнай вайне 1914 -1917 г., але не быў у Чырвонай Арміі, што перад другой сусветнай меў многа зямлі.

Што дзед за царом служыў лесніком. Што дзядзька Мікалай знаходзіўся ў польскім войску. Што нават маё знаходжанне ў партызанах нічога не дае, віны не здымае, бо аж такая чорная пляма кладзецца на ўсе пакаленні маіх нашчадкаў. Зыходзячы з усяго гэтага, паводле генерала, я – варожы элемент, які

выпадкова апынуўся ў савецкім партыйным актыве, але ён мяне таксама скрышыць у парашок.

Усё гэта гаварыў, а я маўчаў. Упершыню, мабыць, у маёй галаве менавіта ў той вясновы дзень з’явіліся, нарэшце, здаровыя прасветы. Ачуняўшы ад жывёльнага страху, я памалу набываў другое дыханне ды пачынаў штосьці кеміць, аналізаваць, цвяроза разважаць.

Міністр НКУС БССР і далей засынаў⁸, уставаў, брызгаў слінай, мацярыўся ды заміраў на канапе на хвіліну—другую. А я, слухаючы яго вульгаршчыну, нават парыруючы асобныя выпадкі – надта спакойна, разважліва, з годнасцю, – падсвядома ўспамінаў вышэйшых афіцэраў, якія стваралі жывы калідор, што вёў у кабінет другога паверха да гэтай пачвары. Параўноўваў тых бязлікіх маёраў, падпалкоўнікаў ды палкоўнікаў з іхнім шэфам і прыходзіў да цвёрдай высновы: толькі вось такія бесхрыбетныя цэрберы, чалавечае шмаццё, заменкі, як казалі ў гэтых выпадках у маім Страшаве, вырадкі і могуць служыць гэтай пачвары. Вось і служаць. І ты бачыш, колькі іх прыладзілася ў цёплае месца?

Так-то яно так, але ж міністр Л. Цанава на самым версе. Ён ва ўсіх на віду. Яго дакладна і Там бачаць. Прынамсі, не могуць не бачыць! Казлоў вонкава паводзіць сябе прыстойным прастанком, але ж ці не маска ў яго такая? Ён жа і брывом не павёў, каб хам гэты прыкусіў язык!

Не хацелася, а вымушаны быў прыйсці да пераканання, што такога тыпа, як Цанава, трымаць можа толькі той, хто сам не далёка адышоў альбо ў каго злачынныя намеры.

Вінаградава знялі адразу. Праз пару дзён у яго кабінэце з’явіўся магутны целам весяльчак Пазухін – былы кавалерыст, які надта любіў анекдоты.

Цяпер па справе да новага старшыні райвыканкама лепш было не заходзіць. Займацца работай ён не меў калі. У яго пракураным наскрозь кабінэце вечна стаяў жарабцовы рогат.

Зубаскал Пазухін шчыра лічыў, што сваімі недарэчнымі жартамі людзей робіць шчаслівымі. І так ён быў у гэтым

перакананы, што напаміні яму пра тое, што робіцца вакол, ён шчыра дзівіўся: ты пра што, чалавеча?!

Дый анекдоты любіў нясмачныя. Я вытрымліваў толькі адзін-два. Затым зграбаў свае паперы і ад такога кіраўніка даваў без аглядакі драла. Ён жа наўздагон мне крычаў з расчараваннем:

– Карпюк, стой, ты куды-ы?! Паслухай яшчэ, як мы аднойчы ў Венгрыі коней віном напалі і што з гэтага атрымалася!.

Новая расправа з вёскай

Пасля таго, як з Сапоцкіна ад'ехаў картэж чорных урадавых «лімузінаў» ды «вілісаў» з энкэўсаўцамі, у раён неўзабаве прыбылі грузавікі. А машыны тыя, бензін, імі патрачаны, так былі патрэбныя ў той час для разбуранай гаспадаркі!

Не для дабра машыны з'явіліся.

Спецыяльныя атрады войск МУС – адкормленыя, маладыя бычкі, таксама вартыя прымянення для больш карыснай справы, узяўшы за панятых няшчасных настаўнікаў (многія педагогі, напэўна, да сённяшняга дня бачаць жahlівыя сны ды чуюць той жаночы лямант), прыступілі да злачыннае справы.

Як і па іншых раёнах, так і вакол Сапоцкіна дзесяткі найбольш талковых мужыкоў, а таксама рэшткі млынароў, кавалёў, стэльнахаў і нават краўцоў – усіх, хто не трапіў пад вываз перад вайной, – з малымі дзецьмі ды са знямоглымі бабулямі і старымі адарвалі ад родных каранёў, каб везці на станцыю Ласосна ў Гародне. Па вёсках, як у 1940-1941 гадах, зноў узняўся плач і лямант звар'яцелых мацяроў.

На гэты раз выйшаў невялікі канфуз. Селіванаўскія вучні пятах-дзесятых класаў нечакана нарабілі сотні рагатак і давай з-за платоў пуляць па ахове каменьчыкамі. Так падлеткі ўвайшлі ў смак, што ім ніхто не мог даць рады. Змагаліся з хлопчыкамі

дзень, два. Нарэшце, каб салдаты не засталіся без вачэй, НКУС даў каманду – далей вывозіць толькі ноччу. А мяне, як загадчыка райана, на бюро райкама партыі абляялі, што настаўнікі сваіх вучняў не выходзяць у духу Паўліка Марозава.

Не ведаю, як хто, а я ў душы хлопчыкамі з рагаткамі ганарыўся. Бяздушныя акупанты адчулі хоць і малы, але ўсё ж такі пратэст.

На ласасянскай станцыі людзей заганялі ў таварныя вагоны з калючым дротам на акенцах – дакладна ў такія вагоны, якімі немцы вазілі нашых палонных, – ды, як і 1940-1941 гадах, усіх адправілі ў тую самую Сібір ды Казахстан.

На гэты раз кампанія вывазу расцягнулася на добры тыдзень. Энкэўсаўцы цяпер не спяшаліся, усё падлічвалі ды прыкідвалі. Каб па колькасці вывезеных не адстаць ад іншых раёнаў, новае сапоцкінскае начальства сем'яў для вывазу дабавіла. Спехам створаная Пазухіным камісія прайшлася па вёсках яшчэ па некалькі разоў. У каторага дзядзькі выявілі новую шафу альбо пакрытую дахоўкай хату. А яшчэ лепш, калі Пазухін у агародчыку ўбачыў з дзесятак вулляў, іх уладальніка таксама запісваў у кулак. Дзядзьку тэрмінова ладавалі з манаткамі на грузавічку ды пасылалі наўздагон іншым.

Як гэта, з пункту гледжання сённяшняга дня, выглядае ўсё дзіка і не па-людску! Многія ж у той час, каб супакоіць сваё сумленне, у гэтай дзікай акцыі – фактычна, генацыдзе свайго народа – нават стараліся знайсці нейкі сэнс. І знаходзілі некаторыя таму жаху апраўданне.

Скуткі візіту Цанавы

Пасля такой «акцыі», якая да твару былі толькі лютаму акупанту, а не тым, хто прынёс вызваленне, на бедных сялян напаў гэтка страх, ад якога нават у генах, відаць, адбываюцца перамены. Хутаране нагвалт разбіралі свае трухлявыя халупкі, гаспадарчыя будынкі ды перавалакалі іх у вёску, а вяскоўцы, хто застаўся нявывезеным, зараз жа паперлі ў калгас заявы.

Народ адразу перамяніўся. На сходах цяпер той самы мужык, які яшчэ нядаўна сем разоў падумаў бы перад тым, як выказацца па якім-небудзь пытанні ды прагаласаваць «за», цяпер у любым выпадку цягнуў угару руку. А наогул – стаіўся, маўчаў, упаўшы ў якісьці анабіятычны сон, бы тая кузурка на зіму.

А ўсе газеты, радыё цяпер сталі аж захлынацца ад пераможных рэляцый. Вось дзе ілжывасць была ўзведзеная да нябёс! Газеты і радыё ўсяму свету дружна абвяшчалі аб небывалым росквіце вёсак Прынёманшчыны і росце свядомасці іх сялян. Аб «здзяйсненні волі народа і партыі ў галіне сельскай гаспадаркі». Аб «бязмернай любові народа да Правадыра і Настаўніка за яго мудрую і чалавечную палітыку, накіраваную толькі на шчасце народа». Размалёўвалі ды кляймолі лютых капіталістаў, якія вартуюць днём і ноччу, каб у савецкага чалавека адабраць шчасце.

Пасада загадчыка райана – малапрыбытковая і не з лёгкіх. Таму, хоць аблана меў катэгарычны загад неадкладна замяніць, як Вінаградава, і сапоцкінскага загадчыка аддзела народнай асветы, задачу выканаць было няпроста: не маглі падабраць іншую кандыдатуру. Справа цягнулася, пакуль я сам сабе не дапамог – выступіў з адчайнай прамовай на партактыве, якую падрабязна апісаў ужо ў «Маёй Джамалунгме».

Знялі мяне з працы аж вясной 1951 года. А пакуль што я з кіем у руцэ (бо тэрор, як вядома, нараджае тэрор, і, асабліва пасля апошняй вывазкі, з-за «бандытаў» ноччу па вёсцы надта проста маглі прыстрэліць «лясныя людзі» як лішняга сведку; таму пасля заходу сонца з Сапоцкіна і нос высунуць было страшна!) крочыў днём па вёсках і з жахам назіраў вынікі кіравання краінай Мудрым Правадыром і яго камандай.

Яшчэ ў пачатку трыццатых, падсумаваўшы вынікі калектывізацыі, Сталін самаўпэўнена сцвярджаў, што «...цяпер сяляне патрабуюць клопатаў ды разумнага кіраўніцтва не ад сябе, а – ад старшынь калгасаў».

Які знайшоўся добразычлівец, скажыце, калі ласка!

Прафесія селяніна, калі ўвогуле можна назваць яе гэтым казённым словам, не без рызык і патрабуе творчага падыходу да жывёлагадоўлі, земляробства. Яна вымагае вопыту пакаленняў і нават не абы-якой інтуіцыі. А ў камандна-адміністрацыйным рэжыме з вынаходніка, эксперыментатара, селянін адразу пераўтвараецца ў паслухмянага папіхайлу.

Наш мужык сам мог не паесці і дзяцей часта трымаў напалову галоднымі, але, напрыклад, конь у яго быў як звер – адкормлены, сыты. Так праяўлялася сялянская душа селекцыянера, паэта, вынаходніка і творцы. Пазбыцца гэтага ён згадзіўся б хіба толькі развітваючыся з жыццём.

Падумаіце, раптам знайшоўся мудрэц, які няпрошана ашчаслівіў дзядзьку: усё гэта адняў, а, каб селянін з месца на месца не пераязджаў, шукаючы лепшай долі, яшчэ пазбавіў яго нават пашпарта.

Страх, як безадказна сталінскія бюракраты тады сябе паводзілі. Ігнаравалі прасцейшую ісціну: калі і бярэшся за калектывізацыю, ствары хоць які-такі фундамент, падрыхтуйся да гэтага.

Без матэрыяльнай і кармавой базы, без кваліфікаваных спецыялістаў для вядзення калектывнай гаспадаркі абагуленыя свінні, быдла, авечкі ды коні пачалі пагалоўна здыхаць...

Страшная бяда навалілася на Прынёманскі край!

Каля Ласосна аднойчы я назіраў такую кабылку ў адхоне. Яна ляжала трыбухом уверх. Да яе капытоў была прымацавана паперка, вырваная з вучнёўскага сшытка, з надпісам: «Няма фуражу, задрала ногі дый ляжу!»

А тыя кароўкі, што засталіся, ад бяскорміцы не маглі трымацца нават на нагах. Даводзілася іх падвязваць на вяроўках да бэлек, аб чым мясцовыя людзі дагэтуль толькі чулі, але не давалі веры, што бывала так перад вайной на Смаленшчыне, пад Курскам, Разанню і Саратавам.

Не ратавала быдла і салома з дахаў, якія на маёй Гарадзеншчыне для гэтага ўжо не абдзіралі, а хлявы і гумны не вышчараліся гэтак крыкліва аголенымі кроксамі да латамі, прынамсі, з часоў нашэсця шведаў.

Такім чынам, гінулі ў галодных пакутах коні – той самы гонар нашага селяніна. Асабліва пачалі здыхаць, калі з-за антысанітарыі напаў на іх яшчэ і сап.

Не стала раптам гною, і няўгноеная ніва збыднела, стала даваць мізэрны ўраджай.

З рынкаў знік сялянскі гандаль. Цяпер у мястэчках можна было ў магазінах купіць толькі солі, цукерак-падушачак, мыла ды запалак – тое, што прадавалася ў крамах, а рынак знік.

Да 1939 года, вёскі нашыя атакавала прага «абноўленых ікон», апісаных мною ў іншых творах. Цяпер, як калісьці іх праваслаўныя аднагодкі, імкнучыся да ілюзорнага цуду, сапоцкінскія полькі то там, то сям абвяшчалі аб абнаўленні Маткі Боскай, святой Барбары, збягаліся да іх, бы на пажар, ды ўсё маліліся, маліліся, маліліся.

Ва ўрадавых колах задумацца над з'явай не было каму.

Пакуль энкэўсаўцы цягалі гаспадынь «абноўленых ікон», заводзячы на іх крымінальную справу, сродкі масавай агітацыі ды прапаганды і далей аж захлыналіся ад пераможных рэляцый ды заклікаў цераз розныя пачыны, размаітыя сацспарніцтвы дамагачыся яшчэ большых поспехаў.

І чым толькі людзям не мыдлілі вачэй!

Апісвалі лесаахоўныя палосы, што стануць для ўраджайных палёў на поўдні надзейнай заслонай ад сухавеяў.

Для беларусаў размалёўвалі «аграгарады», якія бытта бы вось-вось вырастуць, замест нашых вёсак, ды таксама пераўтвораць усіх у багацеяў.

Друкаваліся схемы вялізных і даўжэзных каналаў, якія з краю ў край парэжуць чарназёмныя землі СССР, стрымаюць ліўневыя воды і адораць нівы вільгацю.

Абрабаваным, адарваным ад зямлі і быдла, раптам збыднелым, пазбаўленым свабоды дзейнасці, напалоханым людзям падрабязна размалёўвалі тэхнічныя дадзеныя экскаватараў грузапад'ёмнасцю на 3, на 5 і нават на 15 кубаметраў пяску і тое, якія каналы яны будуць капаць.

Але ні адзін чалавек тае пісаніны ды выступленняў па радыё ўжо ўсур'ез не ўспрымаў. Чыталі ў недаўменні, слухалі ды ківалі галовамі, тоячы на ўсё сваю думку.

Аднойчы каля Селіванаўцаў я на ўзгорку ўбачыў засеянае бульбай поле. Яно было надта ж недагледжанае. Я з абурэннем сказаў спадарожніку, пажылому селяніну:

– І навошта было піхаць бульбу тут, у чысты пясак без гною? Ад сонца ён ужо цяпер гарачы, як прысак, і яе папячэ! Тут жа бульбы і на дзесяць цэнтнераў з гектара не збярэш!

Селянін з горкай усмешкай супакоіў:

– Нічога, сыноч, радзіво дабавіць!

Калі б цяпер пакапацца ў навуковых працах пасляваенных гадоў, то, я ўпэўнены, без ніякай цяжкасці колькі хочаш знойдзеш такіх, дзе з запалам апісваецца той перыяд як час бурлівага развіцця сельскай гаспадаркі на Прынёманшчыне. Маўляў, стымул такому росквіту дала супольная калектывізацыя ды знішчэнне праклятага ворага сялян – класа кулакоў і падкулачнікаў.

Мабыць, у гісторыі краю не знойдзеш больш падобнага выпадку, каб свая ўлада, бытта бы праяўляючы клопат аб вёсцы, аж так разбурала яе ды рабіла людзей няшчаснымі жабракамі.

Гэтак прыкладна выглядаў той катаклізм зблізку, калі апавядаць пра яго збольшага. Не бачыць тае трагедыі мог толькі фанатык-сталініст альбо тып, на якім «креста нет». Між іншым, апошнія, калі нас потым яшчэ захліснула і «эпоха застою», расквітнелі пышным квеццем.

Але я пачаў ужо не пра тое.

Вось такая была сітуацыя. У маім сапоцкінскім жыцці што мне заставалася рабіць, як ні таіць у душы бунт, так і гэтак разбіраючы тое, што пачуў і ўбачыў. Фактаў для гэтага жыццё падкідвала ўсё больш.

Напрыклад, выклікалі мяне ў райкам, далі тэкст са словамі не каго-небудзь, а самога Леніна, прыкладна такога зместу: «Наша задача цяпер, калі ўладу ўзяў сацыялістычны ўрад, – усюды арганізоўваць сацыялістычнае спаборніцтва».

Мне загадалі цераз настаўнікаў раёна наладзіць гэтае самае спаборніцтва паміж калгасамі. Рабілася смешна, калі падумаў, як да гатага падступіцца. У спаборніцтве – элементы чагосьці няспілага і паказнога, а нашаму народу гэта зусім чужое.

Хіба ж мог я сабе ўявіць бацьку, які заходзіць да суседа і аб чымсьці такім аб'яўляе ўголас? А калі б наш сусед здурэў і выклікаў бацьку сам на спаборніцтва, то мой стары толькі ўсміхнуўся б сабе ў вусы ды хмыкнуў бы:

– Ну, вядома, ты мяне абгоніш, я ведаю! Э-э, куды мне з табой цягацца!

Затое восенню, атрымаўшы ўраджай куды лепшы, усё гэтаксама маласлоўна і з той жа хітраватай усмешкай апраўдваўся б:

– А ты ведаеш, сам не разумею, як гэта ў мяне атрымалася!

Інакш сябе паводзіць мой бацька, як і кожны наш селянін, быў не здольны – тады ён не быў бы беларусам.

Самае прыкрае, што я, разумеючы ідыятызм гэтай усёй задумы, вымушаны быў загад выконваць. Праз дырэктараў школ абавязаў настаўнікаў саборніцтвы такія арганізаваць і кожны месяц даваць справаздачы аб іх рэалізацыі. Рабіў усё гэта я, а на душы было пагана.

З гэтай прапагандай заўсёды атрымлівалася не па-людску.

Калісьці да нас, членаў камсамола Заходняй Беларусі, прыбывала прапагандысцкая літаратура з СССР. І многа яе прыходзіла. Я быў хлопцам дасціпным, мяне ўсё цікавіла, асабліва – друкаванае слова. А ў сваёй ячэйцы якраз мне і даручылі падпольны друк. Ён выходзіў на мелаванай паперы экстра-класа і меў прыгожы шрыфт. Такія паперкі з літаркамі прыемна было нават браць у рукі. Пакуль такую брашурку аддаць каму, я заўсёды браўся прачытаць яе сам. Але ж тэкст у ёй напісаны быў такой дубовай мовай, што з першай старонкі хіліла на сон.

Памятаю, ніякай сілай волі не мог сябе прымусіць дачытаць такую брашурку да канца – хоць бы адну.

У падполлі практыкаваліся маёўкі. Сыходзілася на іх да паўсотні сялян. На іх вельмі заканспіраваныя асобы чыталі лекцыі. Звычайна гэта адбывалася ноччу ў лесе альбо ля балота ў хмызняку. Твару лектара ніхто не мог разгледзець. Толькі было вядома, што з-за нашай маёўкі ён спецыяльна прыбыў цераз граніцу з СССР. Тэмы лекцый былі розныя, затое адбываліся заўсёды аднолькава.

Вось чалавек пад сасной роўным і гладкім голасам начынае нам выкладаць як па пісаным работу Леніна «Матэрыялізм і эмпірыякрытыцызм». Твор яго я потым ледзь змог адолець у інстытуце з дапамогай выкладчыкаў, а што гаварыць пра неадукаваных слухачоў-сялян. Сядзелі яны, не кумекаючы ані слова, і ўпіваліся мудрагелістымі рускімі фразамі. Пакуль заснуць, па-дзіцячы шэптам дзівіліся:

– Ай, смаліць, ты чуеш?

– О-о, яшчэ як! Каб прывёў сюды нават ксяндза, бацюшку ці войта – і яны нічога не зразумелі б!

– У Саветах амаль кожны такі вучаны!..

А выклік тых 50 сялян слухачоў у лес ці на балота з пароллямі, з далёкай дарогай спалучаны быў яшчэ са страшэннай небяспекай – кожнаму ўдзельніку таго збору пагражала 5 гадоў. Каб хоць якая карысць была ад такога мітыngu! Ён быў патрэбны, толькі каб той, хто за гэта адказваў у верхніх эшалонах КПЗБ, мог паставіць птушачку, што праведзена яшчэ адно мерапрыемства, як і гэта спаборніцтва паміж калгасамі.

Па аналогіі прыпаміналася наша прапаганда сярод варожых войск у другую сусветную вайну.

У 1942 годзе каля Вялікіх Лук для немцаў быў наладжаны гэтак званы Дзямянскі «кацёл». Дзевяць дывізіяў праціўніка там трапілі да нас у акружэнне. Мне давялося пазнаёміцца з улёткай, якую нашая контрпрапаганда пры дапамозе авіяцыі расейвала сярод акружаных немцаў.

На сінім лістку маленькімі, як макавыя зернеткі, літаркамі было казённай тарабаршчынай сказана аб неўміручым вучэнні марксізму. Сярод гэтых літарак праз кожныя дзесяць слоў віднеліся надрукаваныя вялізным шрыфтам словы: Маркс – Энгельс – Ленін – Сталін, Маркс – Энгельс, Ленін – Сталін. Наўрад ці хоць аднаму немцу хапіла цяпення дачытаць той шэдэўр савецкай публіцыстыкі да канца!

Аднойчы мне трапіла ў рукі ўлётка, якую вораг рассыпаў з самалётаў на нашыя войскі каля Умані (Украіна). На ёй віднеўся вялізны малюнак разлутаванага Сталіна, які шуфлем бязлітасна кідаў у печ тысячы нашых байцоў, дзе яны гарэлі, як лучына. Печ лічылася сімвалам вайны. На ўсёй паперцы віднеўся толькі адзін надпіс: *«Вось што чакае і цябе, Іван! Лепш падумай і з гэтай улёткай – пропускам пераходзь да нас!»*

У аднаго калекцыянера я бачыў іншую нямецкую ўлётку. Вясной 1940 года яе кідалі на пазіцыі французскай арміі. Але тут патрэбна тлумачэнне.

У трэцім эшалоне французскіх войск стаяла на тэрыторыі Францыі вялізная англійская армія генерала Патона. Англічане не прымалі ўдзелу ў баях, толькі ахоўвалі тылы.

На нямецкай улётцы віднеўся адно невялічкі надпіс на французскай мове: *«Мусье, паглядзі паперку на святло!»* А калі зірнеш праз яе на сонца, убачыш выразна воднымі знакамі выведзеную голую французжанку ў ложку, а да яе крочыў, здымаючы на хаду фрэнч, англійскі вайсковец. Ніжэй кідаўся ў вочы надпіс: *«Мусье, не будзь дурнем! Пакуль ты гібееш у акопах, вось што хітры Тоні вычайпляе ў тваім доме!»*

Ну, добра, рабіла глупствы наша прапаганда ў вайну, але ж чаму яна нічому не навучылася?!

Частка другая Раздзел першы

Усёдазволенасць

Калісьці мая дачка-пяцікласніца (цяпер урач) прыйшла надта вясёлая са школы ды пахвалілася:

– Ага, а сёння не трэба зубрыць англійскую! Была камісія, і вучыцелька пыталася ў нас па старым уроку, бытта мы праходзілі яго ўпершыню! Усім пяцёркі паставіла!

Дзяўчынка не вінаватая, што не бачыла ў гэтым выпадку нічога заганнага, а толькі смешнае. Стан маралі таго нашага грамадства быў аднолькавы на ўсіх узроўнях. Для нагляднасці прывяду яшчэ адзін прыклад.

ЦК ВЛКСМ абвясціў конкурс: які раён найбольш адноўіць магіл людзей, загінулых у другой сусветнай вайне. З «Комсомольскай правды» мне патэлефанавалі, каб я тэрмінова

пашукаў Быкава і папрасіў напісаць крытычны артыкул. Справа ў тым, што недзе ў Малдавіі райкам камсамола, каб узяць першыства ў конкурсе, нарабіў у лесе дзесяткі ліпавых магіл.

У гадавіну вызвалення Кёнігсберга наша група пісьменнікаў-ветэранаў сустракалася з першым сакратаром Калінінградскага абкама Раманавым. Я задаю яму пытанне: «Колькі нашых салдат і афіцэраў загінула пры вызваленні Кёнігсберга ў 1945 годзе?» Раманаў маўчыць – не ведае. Тады адзін яго памагаты з абурэннем нападае на мяне:

– Мы не скажам! А гэта неістотна! Галоўнае, мы ведаем, колькі тысяч байцоў і камандзіраў атрымалі ордэны за гэтае фашыскае логава.

Раманаў з памочнікамі адказам вельмі задаволены.

Ідзе Пленум Гарадзенскага абкама партыі. Начальнік абласнога аддзела Камітэта дзяржаўнай бяспекі выступае з сенсацийнай заявай. Расказвае пра выдатныя дасягненні сваіх чэкістаў. Маўляў, усе яны так старанна нясуць службу, што праз граніцу мыш не праскочыць. Заўсёды ім трэба быць насцярожанымі. Напрыклад, нядаўна на кантрольна-прапускным пункце станцыі Гародня яны, дзякуючы сваёй пільнасці, выявілі значную кантрабанду, якая б прынесла незлічоную шкоду нашай дзяржаве, калі б яны хоць на хвіліну страцілі пільнасць.

Начальнік гаворыць:

– Канадзец, нейкі Чурыла, наведаў свайго брата ў Смаргоні. Многія цяпер прыязджаюць да сваякоў. Але, як выявілася, гэты мярзотнік ехаў да нас са шпіёнскай мэтай – хацеў вывезці ў Канаду нашу зямлю, каб за граніцай змераць у ёй ступень радыяцыі. Вораг з трэскам пагарэў. Нашы чэкісты ў чамадане шпіёна зямлю знішчылі і адабралі. Уявіце сабе, таварышы, на такім вастрэі нажа мусім мы працаваць!

А я слухаў высокапастаўленага махляра, і мяне аж падмывала ад абурэння – людзі, ён брэша! У той час я быў загадчыкам агенцтва «Інтурыст» і якраз прысутнічаў пры рэвізіі чэкістамі

таго канадца, які ўвесь час, пакуль яго трэслі, бездапаможна плакаў. Што здарылася? Васьмідзесяцігадовы смаргонец выехаў з бацькамі за граніцу яшчэ да рэвалюцыі. Знаходзячыся ў сваякоў у гасцях, у Смаргоні, ён з магілкі дзеда зачэрпнуў горстку чарназёму і загарнуў яго ў насоўку, каб дзеці, калі старому прыйдзе апошняя гадзіна, паклалі яму ў дамавіну.

Слухачы абураліся нахабствам канадца. Здаволены сказаным начальнік ад трыбуны зноў пайшоў займаць месца ў прэзідыуме, а мне хацелася закрычаць на ўвесь зал: «Народ стварыў байку пра дурня, які спрабаваў сваю карову завалачы на гнілую страху, каб рагуля выскубла там траву! Хіба ж шпіёны так робяць? Для вымярэння радыяцыі існуе прылада ў выглядзе ручкі да пісання, шпіён хутчэй змерае рэнтгены такім апаратам, чым павязе пясок за граніцу!»

Аднак пустабрэха і я выслухаў ды прамаўчаў. Бо, каб заікнуўся ў абарону дзядзькі Чурылы, на мяне абрынулася б уся зала, да таго была яна абалваненая. Людзі дружна накінуліся б, чаму бяру пад абарону чужога нам па духу эмігранта, а не радуюся прынцыповасці слаўных чэкістаў!

Вось якая была сітуацыя.

Атрымаўшы належны грунт (пакорлінасць, запраграмаванасць на пэўную хвалю і запалоханасць людзей), караючы сталінскі меч бязлігасна сек галовы ўсім, хто спрабаваў выйсці за межы. Раскладанне грамадства ў застойны перыяд пайшло на ўсіх узроўнях. Гібель ды вываз самых лепшых і дастойных прывялі да прытуплення народных традыцый, дэградацыі маралі і нават змены ў генафондзе народа. З таго часу я не прыпамінаю ні аднаго кіраўніка, з якім можна было б, як з роўным, пагутарыць на маральна-этычныя тэмы, аб літаратуры, гуманізме, – не было такіх там! Да ўлады прарваліся самыя хітрыя, самыя карыслівыя, самыя слізкія, самыя лядашчыя, самыя бессаромныя, якія ў адпаведны час здагадаліся павярнуць нос па ветры, і нармальных людзей у сваю кампанію яны і блізка не прымалі.

У другой палове шасцідзiesiąтых выбухнула навала ўзнагарод. Спачатку ў абласной газеце з'явілася аб'ява аб узнагародзе Вярхоўным Саветам небывалай колькасці людзей ордэнамі. Затым на старонках газеты ўказы пайшлі касякамі. Стваралася ўражанне, бытта ў Маскве назбіралася замнога ордэнаў, і, каб дабро такое не марнавалася, яго жменямі пачалі раздаваць налева і направа, а то і, як жартавалі на вёсцы, раскідвалі з верталётаў.

Да якіх толькі казусаў не даходзіла з узнагародамі!

Напрыклад, наш новы сакратар гаркама партыі Уладзімір Сямёнаў, пераведзены з Менска, не папрацаваў у Гародні на сваёй пасадзе і года, а ўжо атрымаў ордэн Працоўнага Чырвонага Сцяга.

З Указа (за 1965 год) мы даведаліся, што сакратар абкама партыі па прапагандзе А.Ульяновіч атрымлівае ордэн Працоўнага Чырвонага Сцяга (цытую Указ) за «арганізацыю штучнага апладнення быдла», а першы сакратар абкама партыі У. Міцкевіч – ордэн Айчыннай вайны I ступені «за ўдзел у падпольным руху на Гарадзеншчыне ў часы Вялікай Айчыннай вайны».

Між іншым, я набраўся нахабства, зайшоў да высокапастаўленага Уладзіміра Фёдаравіча ды з абурэннем яму заявіў:

– Вашу біяграфію, таварыш Міцкевіч, публікавалі ў газеце перад выбарамі ў Вярхоўны Савет, таму яе ўсе ведаюць. З публікацыі відаць: у часы вайны вы служылі толькі ў войсках аховы аэрадромаў у глыбокім тыле!

Не разумеючы яшчэ, куды я вяду, Міцкевіч ахвотна пацвердзіў:

– Усю вайну.

– О! – падхапіў я. – Дый кожны партызан у нас выдатна ведае, што вы на акупаванай тэрыторыі праціўніка і дня не былі – вобласць невялікая, мы ўсе адзін аднаго ведаем як аблупленага! Цяпер былыя падпольшчыкі прачыталі ў газеце інфармацыю і плююцца! Як вы маглі атрымліваць

высокую ўзнагароду за перыяд акупацыі, нават не панюхаўшы партызанскага вогнішча?

Перад гэтым я сабе ўяўляў, як чалавека такімі словамі ашаламляю, як ён пачынае перада мной чырванець ды апраўдвацца тым, што выйшла непаразуменне: падхалімы перастараліся.

Нічога такога я ад Міцкевіча не пачуў.

Даволі спакойна ды гэтак жа ўпэўнена ён мне, несвядомаму, растлумачыў, што для ваенкамата прыйшла разнарадка на ордэны толькі падпольшчыкам, а перамяніць тэкст Указа ваенкамат, як і газета, не мог, і тэкст мусілі даваць як у арыгінале.

З паводзін Міцкевіча вынікала, што такога тлумачэння павінна было быць дастаткова. Чалавек крыху нават здзівіўся, што я такі тупы і не разумею гэткай простае справы. Між іншым, потым ён мне бязлітасна за гэта адномсціў. Калі рыхтавалі на мяне матэрыялы для выключэння з партыі, калі выключалі, менавіта Міцкевіч стаяў за кадрам усёй справы і спрытна ёю кіраваў. Рабіць гэта яму было тады зручна, бо ўжо з'яўляўся сакратаром ЦК КПБ і членам бюро ЦК КПБ. Але пад канец жыцця ён здзівіў сваёй запозненай сумленнасцю.

У 1982 годзе ў Вялікім тэатры Масквы адзначалася 100-годдзе з дня нараджэння Янкі Купалы і Якуба Коласа, і я знаходзіўся ў прэзідыуме. Міцкевіч да таго часу захварэў невылечнай хваробай і проста з крамлёўскай лякарні прыйшоў нас праведаць. Падабраўшы адпаведны момант, ён адвёў мяне за кулісы, абняў за плечы і сказаў:

– Аляксей, даруй мне!

А тады ў кабінцеце Міцкевіча дыялог наш станавіўся падобным на гутарку сляпога з глухім, і я яго абарваў.

«Карыфеі» навук

У канцы шасцідзiesiąтых наша абласное кіраўніцтва ў адзін час пагалоўна загарэлася ідэяй абароны дысертацый. З'ява гэтая набыла буйныя памеры.

Старшыня аблвыканкама М.Малочка, яго намеснік, сакратар абкама А.Ульяновіч ды іншыя, раптам палічылі, што для поўнага камфорту ім не хапае толькі навуковых ступеняў. Інструктараў сваіх вызвалілі ад прамых абавязкаў ды пасадзілі рыхтаваць дысертацыі.

Паручэнцы і не супраціўляліся. Іншыя нават з гонарам яшчэ і хваліліся:

– А што мне? Затое машына ў маім распараджэнні. Куды хачу і на колькі ўздумаю, еду! І сам вырашаю, калі на работу ісці, як адпачынак праводзіць. Пасля завяршэння рукапісу шэф павышэнне абяцае!

Перад абаронай патрабуецца ад прэтэндэнта, як вядома, атэстат за сярэднюю школу, дыплом аб вышэйшай адукацыі ды здача мінімуму, у які ўваходзіць і замежная мова. Атэстаты яны прыдбалі раней, дыпломы – таксама, дружна скончыўшы завочна інстытуты, а мінімум – нічога не папішаш – трэба было цяпер здаваць. А як яго здасць такі Малочка, які скончыў некалькі класаў пачатковай школы пры Польшчы? Недалёка адышлі і астатнія.

І пры педінстытуце для такіх прарэктар Б.Фіх тэрмінова наладзіў здачу экзаменаў экстэрнам, для чаго рэктар нават вызваліў свой кабінет.

Газеты аб гэтым, як і пра многае іншае, не пісалі, таму надта квітнела вусная інфармацыя. Гараджанам у наступны дзень усё роўна стала вядома, як Малочка на экзаменах даводзіў, што вярблюдаў разводзяць на Таймыры.

Калі старшыня аблвыканкама быў маленькі і непрыкметны, то яго намеснік – буйны рыжаваты мужчына. І вось ён, на здзіўленне экзаменатарам, пры здачы на мінімум не мог наогул нічога адказаць. Сядзеў ды маўчаў. Гэты мажны з выгляду, сыты прэтэндэнт, які вальяжна разваліўся ў крэсле рэктара, на самай справе выявіўся беларучкай і чыстапложыкам. Станоўчую ацэнку экзаменатары яму вымушаны былі выставіць з вялікай нацяжкай.

Прэтэндэнты паказалі смеху вартыя веды, асабліва па замежнай мове. Як выключэнне, Малочку дазволілі здаваць мову польскую. Астатнім прахадны бал выставілі па нямецкай.

Памятаю, як загадчык кафедры замежнай мовы інстытута І.Чартко дараваць не мог сабе потым, што мусіў выставіць чацвёрку тым, хто нават не чуў, што такое артыкль, і ніяк не змог прачытаць адзін з іх іначай, як «дзі». Мы з Чартко якраз спаткалі на вуліцы Фіха ды спыталіся, навошта ён такіх грамацеяў піхае ў навуку. Барыс Маркавіч бойка выпаліў:

– А што? Адным дурнем будзе больш, адным менш, якая розніца? Цяпер у навуцы поўна такіх!

Усе зарагаталі, у тым ліку і я, не ведаючы яшчэ, што дома чакае мяне працяг гэтай самай справы.

Мая жонка працавала настаўніцай у адной з рускіх школ і лічылася добрым спецыялістам. У той самы дзень ёй патэлефанавалі з прыёмнай аднаго з вышэйпамянёных кіраўнікоў, маўляў, сакратарка праз хвіліну прывязе дысертацыю свайго шэфа, падрыхтаваную інструктарам (хто дысертацыю рыхтаваў, называлі тады адкрыта, не тоячыся, у гэтым быў якісьці шык!), і трэба было ў дысертацыі выправіць памылкі.

Доўга жонка мучылася над тым опусам, дзівячыся з узроўню пісьменнасці нашых чыноўнікаў. Давала яго і мне глядзець. Нудная і нікому непатрэбная тарабаршчына.

Нарэшце паперы жонка аднесла ў канцэлярыю. Але шэф не пажадаў нават выйсці са свайго кабінета ў прыёмную ды хоць пару слоў падзякі сказаць жанчыне.

І вось надыйшоў час, калі «негры» паклалі на стол шэфам гатовыя рукапісы – кампіляцыі з газет, урыўкі артыкулаў і дакладаў. І неўзабаве тыя, хто, паводле расказаў літработнікаў абласной газеты, не маглі звязаць на паперы самастойна і двух слоў, прымушаючы самыя простыя газетныя артыкулы пісаць за іх, «абступеніліся». За выключэннем Аляксандра Ульяновіча. Нейкім чынам у апошні момант аб яго намеры даведаўся Пётр Машэраў і дарогу ў навуку бойкаму Аляксандру Восіпавічу закрыў. Яшчэ прэтэндэнта на Рэспубліканскім сходзе Пётр Міронавіч добра высцебаў.

Між іншым, і цяпер падобныя кандыдаты навук, дактары спрабуюць стварыць пагоду. Ані крыху не бянтэжачыся, што тэмы іхніх дысертацый такія, напрыклад, як «Царыца беларускіх палёў – кукуруза», «Прафсаюзы хімічнай прамысловасці БССР у барацьбе за павышэнне вытворчасці працы ў IX-й пяцігодцы», «Перамога развітага сацыялізму ў СССР», «Крызіс капіталізму» і «Нацыянальная палітыка ў СССР – гарант дабрабыту і ладу», яны ахвотна выступаюць з лекцыямі. Мала гэтага. Такія і цяпер кіруюць НДІ, ВНУ, вешаюць ярлыкі пісьменнікам і «расперазаўшымся» журналістам, на кожным кроку бачаць нацыяналістаў. Яны, вядома, на словах таксама прыхільнікі перабудовы. А на самай справе, як вобразна сказаў Алесь Адамовіч, напоўнілі шэрагі беларускай вандэі і дружна стараюцца перабудову прыдушыць. Толькі цягнік іхні ўжо адышоў. Горай тое, што паспелі такім жа шляхам «абступеніць» яшчэ і сваіх дзяцей.

Аднак вернемся да галоўных герояў.

Баль у высокага чына

Нядаўна ў «Известиях» быў надрукаваны матэрыял аб Старшыні Вярхоўнага Савета Узбекістана Ягдар Насрэд-дзінавай. У ім гаварылася, з якім марнатраўствам народных сродкаў Ягдар Садыкаўна праводзіла сынава вяселле.

Як мы цяпер усе ведаем, такія парадкі нярэдка. У застойны час перараджэнне чыноўніцкай іерархіі, на жаль, захапіла ўвесь саўапарат, але я Амерыкі не адкрываю – пра гэта ўжо не раз гаварылася ў прэсе.

І нашы гора-кіраўнікі ў той час, па закону злучаных сасудаў, выдатна ведалі, што вычаўпляюць насрэддзінавы, шчолакавы і чурбанавы. Таму смела дзейнічалі па прынцыпу: калі можна тым, чаму нельга мне, тым больш што ў той перыяд на перыферыях яны былі яшчэ больш недасяжнымі для правахоўных органаў.

Пачыналі яны з раздачы адзін аднаму лепшых кватэр, ордэнаў, арганізацыі сабе і сваім нашчадкам вучоных ступеняў, прэстыжных пасад. Апетыты ў іх раслі і, карыстаючыся службовым становішчам, перайшлі паступова да марнатраўства дзяржаўных сродкаў больш адкрыта.

Цяпер ні адна сесія ці канферэнцыя не заканчвалася без калектыўнага балю.

Паездкі за граніцу (у ПНР, напрыклад) і прыём замежных гасцей ператварыліся ў суцэльныя п'янкі.

Ганебная звычка настолькі ўкаранілася, што, калі я аднойчы на абласным актыве выказаў трывогу з-за гэтага, увесь зал высмеяў мяне як рэтраграда. Да сённяшняга дня памятаю яго ўтробнае іржанне, за якім гучала насмешка такога акцэнту: о, Карпюк так выступае, бо яму, мабыць, мала выпіць дасталося!

Страх, якія набыло гэта памеры.

Напрыклад, камсамол для заканчэння канферэнцыі наняў аднойчы цэлы прафілакторый тытуншчыкаў над Нёманам у лесе. П'янка камсамольскага актыву на чале з першым сакратаром ЦК ЛКСМБ Жабіцкім (пасля стаў міністрам унутраных спраў БССР, затым зняты з пасады за злоўжыванні, рэха аб чым пракацілася па ўсім былым Саюзе!) працягвалася да раніцы. Мой знаёмы (М.Цыгельніцкі) адказны быў за мікрафоны, святло і, успамінаючы тую калектыўную распусту, плюецца яшчэ і цяпер.

Застаў дурня Богу маліцца

Вяртаючыся цяпер у думках да тых абласных кіраўнікоў, спрабую сябе стрымліваць. Ну, праводзілі вяселлі, маючы магчымасць, ну і што? Яны ж не выхадцы з чужога класа, і кожнаму з іх, вядома, даставалася ў пару сталіншчыны, хрушчоўскага валютарызму і брэжнеўскага застою таксама пад завязку.

Іх бяда – бедны інтэлектуальны ўзровень. Захапіўшы высокія пасады ды атрымаўшы, як я ўжо сказаў, пераканаўчыя прыклады ад розных чурбанавых, насрэдзінавых, шчолакавых, жабіцкіх, яны таксама займелі замашкі, каб як найбольш хапаць ды жыць па прынцыпу – пасля мяне хоць патоп!

Але ж пры гэтым як яны любілі павучаць! А ўсялякі намёк на інтэлектуальнасць, глыбіню, гуманізм, імкненне дакапацца да ісціны ўспрымалі як бы за асабістую абразу. Такое ў іх спараджала буру абурэння ды абвінавачванняў: ты капаеш пад асновы камуністычнага ладу і хочаш рэстаўрацыі капіталізму.

Акрылены новым значком дэпутата Вярхоўнага Савета на лацкане, М. Малочка мне, такому ж выхадцу з заходнебеларускай вёскі, як і сам, і амаль аднагодку, пры спатканні вока на вока «па-сяброўску» падказваў, што знаходжуся не на

правільным шляху, не ўмею жыць. Раіў браць прыклад з яго. Я ж прыглядваўся да чалавека і не мог уцяміць: жартуе ці кажа ўсур'ез.

Зямляк мой вырашыў аднойчы ашчаслівіць аднавяскоўцаў. Родам ён з беднай вёсачкі Плецянiчы Зэльвенскага раёна. Мясцовасць, напэўна, названа ад беларускага дзеяслова – плесці. Назва паходзіла хутчэй ад рамяства жыхароў, якім у даўнія часы займаліся, – плялі, мабыць, рыбалавецкія прычындалы і торбы. Але зразумець гэтыя прамудрасці новаспечанаму вучонаму сельскагаспадарчых навук было не пад сілу. Назву палічыў абразлівай. Звязана, маўляў, з праклятай народамі «плетью» (а гэта чыста рускае слова, яно ў нас аніяк не магло пусціць такія карані, каб паслужыць для назвы вёскі!), якой шчодро карысталіся паны і памешчыкі. Дык няўжо і цяпер яе славіць?!

Маючы даную яму народамі уладу, Малочка рашэннем выканкама назву замяніў на Чырвонае сяло.

Але ўдзячнасці ад землякоў усё роўна не атрымаў. Калі неўзабаве прыехаў на радзіму для сустрэчы з выбаршчыкамі і з трыбуны хваліў савецкую ўладу, што яму, маўляў, з былога батрака і пастуха дала магчымасць вырасці да «чырвонага губернатара» (цытата з яго прамовы ў клубе!), несвядомыя аднавяскоўцы так і не змаглі ацаніць належным чынам яго грамадскі ўчынак і пракалолі высокапастаўленаму земляку ў «Волзе» ўсе чатыры колы.

Мяняліся людзі на вачах

Найбольш мяне здзівіла метамарфоза з І. Мікуловічам. Гэты вясковай закваскі, быта бы і просты, без фокусаў чалавек, жанаты на звычайнай медсястры (з трэцяй паліклінікі), якая не пакінула сваёй нялёгкай работы нават тады, калі нечакана для

іх абаіх муж стаў абласным начальнікам, дэградзіраваў у мяне ва вачах. Аж шкада было яго, як перараджаўся.

Зрэшты, назаву толькі факты – судзіць аб эвалюцыі І.Ф.Мікуловіча зможа кожны.

Аднойчы на вёсцы я спаткаўся з жахлівым фактам.

У калгасе – самым перадавым у раёне, у які я прыехаў рабіць рэпартаж для газеты, – якраз капалі бульбу. Капачы высыпалі яе ў скрыні, затым селянін браў лейцы ў рукі ды адпраўляўся з возам на станцыю ладаваць бульбу ў вагоны для адпраўкі ў Ленінград. Перад гэтым дырэктар школы абавязкова да кожнага воза прыстаўляла вартаўніком настаўніка, каб дзядзька, барані Бог, не ўздумаў па дарозе бульбы адсыпаць.

Так і валакліся яны па дарозе кіламетраў сем: конь з наладаваным возам, побач дзядзька з лейцамі ў руках, а за імі педагог, апусціўшы галаву, бо яму было няёмка спатыкацца вачыма з чалавекам, які вучыў у яго сваіх дачок. Затым валокся другі конь, другі дзядзька ды грамадскі міліцыянер...

І сам гэты дзікі факт, і тое, што ні дырэктар, ні настаўнік, ні брыгадзір са старшынёй калгаса не бачылі ў ім нічога заганныга, ды выгляд тых няшчасных настаўніц і настаўнікаў, якія з пакорай ды панылай абьякавасцю тупалі за фурманкамі, мяне моцна ўразілі – аб хвалебным рэпартажы з перадавога калгаса, дзе старшынёй – Герой Сацыялістычнай Працы, не магло быць і гаворкі.

Я адразу кінуўся да сакратара абкама партыі ды з абурэннем яму пра ўсё выклаў.

Іван Фёдаравіч надта шчыра прыняў гэта да сэрца і расказаў пра тое, што аднойчы назіраў сам.

Ехаў Мікуловіч праз вёску каля гумна і пачуў: у ім арфуюць збожжа. Выразна было чуваць, як грукоча агрэгат. Сакратар абкама спыніў машыну, каб заглянуць у гумно. На сваё здзіўленне, выявіў: на ўсіх дзвярах даўжэзнай будыніны вісяць здаравенныя замкі.

Шафёр праз хвіліну прывёз старшыню калгаса, і тады выявілася, што старшыня перадавога калгаса і таксама Герой Сацыялістычнай Працы, каб не кралі зерне, сваіх калгаснікаў замыкае на цэлы дзень на ключ і толькі вечарам выпускае.

– Як жа яны да ветру ходзяць, як жа ў іх з абедам? – здзівіўся сакратар абкама.

– Чорт іх не возьме, выцерпяць, не вялікія паны, – супакоіў яго мясцовы кіраўнік. Ды ўпэўнена дадаў: – А што загадаеце мне рабіць – чакаць, пакуль усё развалакуць? Ведаю я іх – аж занадта!

Яшчэ Іван Фёдаравіч дадаў, што гэткая практыка ўкаранілася ва ўсіх калгагах і саўгасах. Укаранілася даўно, але ён не ў змозе што-небудзь перайначыць. Бо неяк так склалася, што публічна пра гэта і не скажаш: не зразумее цябе ніхто і не падтрымае. Вось ён якраз сядзіць і над гэтым думае.

Мы вельмі шчыра над з’явай набедавалі, і я з цяжкім сэрцам развітаўся. Праўда, цяжкасць была ўжо не тая – прыемна, калі дзеліць з табой яе яшчэ хто-небудзь.

У 1962 годзе я занёс яму часопіс «Октябрь», у якім пісалася пра вытворчыя брыгады ў Сібіры – першыя ў сёлах Савецкага Саюза, ды пра тое, якіх дасягнулі яны поспехаў, – куды большых, чым у самых лепшых калгасах. Іван Фёдаравіч ідэяй адразу загарэўся. Выклікаў з Масквы нават аўтара артыкула, самога Барыса Мажаева. Распытаў яго падрабязна пра структуру вытворчых брыгад на сяле, пра іх адносіны з мясцовымі ўладамі і парэкамендаваў некаторым калгасам Гарадзеншчыны наладзіць такое новаўвядзенне ў сябе.

І што вы думаеце? Наладзілі!

Але нядоўга ў нас праіснавалі на сяле тыя вытворчыя брыгады. У той самай Маскве, дзе і «Октябрь» друкаваўся, знайшліся ў ЦК КПСС разумнікі, якія Гарадзенскі абкам партыі абвінавацілі ў падрыве сацыялістычных устояў, а Мікуловіча за гэта ледзь не знялі з пасады сакратара абкама па сельскай гаспадарцы, – такую пасаду ён тады займаў.

Неўзабаве настаў перыяд застою, а з ім разгул дэмагогіі, пустазвонства ды прынцып паводзін: хапай, хто што можа, бо пасля нас – хоць патоп! Вось тады метастазы разгулу дабраліся і да І. Мікуловіча. Да таго часу ён ужо ў нас стаў першым сакратаром абкама.

Аднойчы ехаў я з Менску ў вагоне з нейкай маладзіцай. Неўзабаве даведаўся: яна – дэпутатка-даярка, вяртаецца з сесіі Вярхоўнага Савета БССР.

Я пацікавіўся:

– І што там было цікавага?

– Апельсіны ў буфэце! – борзда пахвалілася яна ды паказала на аранжавыя кругляшы ў сетцы.

Я сябе супакоіў разважаючы: што ж, відаць, маладая мама. Выпадкам надарылася аказія набыць ласунак дзеткам, і гэта ёй зацьміла ўсё астатняе.

Пачакаўшы хвіліну-другую, я зноў спытаўся:

– А яшчэ што было на сесіі цікавага?

Яна наморшчыла лобік, успамінаючы:

– Яшчэ?.. Яшчэ...

Бачу, успомніць не можа аніяк.

– Вы ж там, нябось, не гадзіну былі! – дапамагаю.

– Аж два дні!

– Ну? – цягнуў я з яе навіну.

– А яшчэ ў ларку давалі кітайскія кофты, але мне ўжо не дасталіся!

– Не хапіла? Што ж так зьвалі?

– Так выйшла!.. Стаяла, стаяла ў чарзе, ужо мая калейка падыходзіла і... Эх, як шкада!

– Ах, ах!.. – падыграў я.

– Ледзь не заплакала ад крыўды!

– Та-ак, не пашэнціла вам...

Знайшоўшы ўва мне цярплівага слухача, маладзіца вырашыла быць шчырай да канца:

– І яшчэ трэба было прысутнічаць дзень на сесіі, але я ўжо не вытрывала!

– Так дамоў цягнула?

– Жах! Хутка ж дзецям у школу ісці, сабраць іх трэба! І я мала слоікаў з гароднінай на зіму накруціла, а сезон гуркоў вось-вось скончыцца! Дый у гэтых гасцініцах жыць не люблю – казёншчынай ад іх аддае!..

Мне раптам падумалася: нічога сабе ілюстрацыя да міфа наконт таго, што кожная кухарка зможа кіраваць дзяржавай!

Вярнуўшыся дамоў, зайшоў я і да І. Мікуловіча і, як раней, давай яму з горыччу выкладваць сцэнку ў купэйным вагоне. Маўляў, вось такіх пасланцоў народа выбіраем! А менавіта ад іх залежыць лёс культуры, асветы, здароўя, мова ды быт нашага народа!

Першы сакратар абкама слухаў, слухаў, а затым нечакана абрынуўся на мяне з Быкавым (Васіль Уладзіміравіч жыву тады яшчэ ў Гародні) за тое, што, маўляў, не туды глядзім і бачым не тое. Параіў абодвум добра праштудзіраваць раман У. Кочатава «Чего же ты хочешь?».

– Прачытайце гэтую кніжку абодва, прачытайце! – павучаў, аж чырванеечы ад абурэння. – І там дакладна такія паказаны, што бачаць толькі ўсё змрочным, у багатым савецкім жыцці не знаходзяць станоўчых акцэнтаў! І там такія разумнікі ўсіх крытыкуюць ды вышукваюць чорныя плямы, бытта мала ў нас светлага і добрага!

Дагэтуль мы з Мікуловічам не бачыліся года з паўтара. Толькі цяпер я на яго твары разгледзеў незвычайную для Івана Фёдаравіча важную самаўпэўненасць, нядобры бляск вачэй і жорсткае раздражненне чалавека, якому наступілі на пальцы.

Унь як улада цябе перамяніла!

Пакуль я ад здзіўлення паспеў што-небудзь уставіць, ён напаў на мяне з кпінамі:

– Як вы не адводзіце вачэй ад сваіх твардоўскіх, максімавых, бакланавых, салжаніцыных, гэтак і ў той кніжцы героі ўсё

глядзяць і глядзяць на Захад! Глядзяць, не могуць нагледзецца, а сваё ганьбуюць ды бэсцяць! Вы падыгрываеце варожай прапагандзе, льяце на сваё толькі дзёгаць і дапамагаеце ЦРУ! Але ведайце: працоўны народ вас не разумее і зняславіць ганьбай!

Мне было выразна відаць, што чалавек гаворыць не сваё. Як было ў ім усё пераблытана! Нягледзячы на ап'яняючыя поспехі ў асабістай кар'еры, у гэтым прастаку загаварылі раптам тысячы страху, бяздумна засвоеных догмаў, лозунгаў і шаблонаў, чым было нашпігавана нашае хворае грамадства.

Не праяўляйце да мяне варожасці сёння, пенсіянер Іван Фёдаравіч, калі трапяць вам на вочы гэтыя радкі, не крыўдуйце і не абвінавачвайце мяне ў няўдзячнасці. Так, вы сімпатызавалі мне і нават шчыра радаваліся маім удалым творам, а па тэлефоне кожны раз не забывалі павіншаваць з Новым годам. Тым не менш, сумныя факты я выношу на грамадскі суд. Раблю гэта не для слоўца і не для таго, каб Вас прынізіць у вачах людзей, а таму толькі, што лінія паводзін людзей, да катэгорыі якіх лёс вызначыў Вам належаць, – дакумент эпохі; дакументы не ўпрыгожваюць, нягледзячы на тое, падабаецца гэта камунебудзь ці не.

Наднёманскі Астап Бэндэр

Але найбольш у вобласці травіў інтэлігентаў Ульяновіч. У кабінэце, сцены якога памяталі названага ўжо аднойчы караля Панятоўскага (кожны трэці сейм Польшчы і Літвы на чале з каралём адбываўся ў Гародні), які яшчэ дзвесце гадоў таму назад выпусціў для творчай інтэлігенцыі спецыяльны медаль «Sapere Aude» (таму, хто адважыўся быць мудрым!), Ульяновіч фабрыкаваў ды фабрыкаваў супроць нас абвінавачанні адно страшней за другое. Прыпісваў падрыўную антысавецкую

работу, якую мы бытта бы праводзім па прамым указанні ЦРУ ды іншых замежных выведак.

Да ўсяго, Ульяновіч быў ярка выяўлены графаман. Злоўлены на злоўжыванні публікацыяй сваіх вершаў у абласной газеце пад псеўданімам Яновіч, ён да знямогі пачаў мучыць сваіх наведвальнікаў, прымушаючы людзей слухаць прымітыўную бязглуздзіцу.

Злоўжываючы службовым становішчам і адчуваючы сябе абсалютна беспакarana, Ульяновіч апускаўся нават да подласці.

Кіраўнік літаратурнага клуба ў Беластоку мне, сакратару аддзялення СП БССР, аднойчы паскардзіўся. Колькі ён з польскімі сябрамі, прыбыўшы ў Гародню па пагранічным абмене, ні спрабаваў дамагчыся сустрэчы з Данутай Бічэль-Загнетавай і Васілём Быкавым, мэты ані разу не дасягнуў. Заўсёды госьць вымушаны быў цэлымі гадзінамі выслухоўваць у кабінэце сакратара абкама па прапагандзе яго ўласнае рыфмаплётства.

Тады модна нас было крытыкаваць. Мяне, напрыклад, кляймолі на ўсіх абласных, раённых сходах і нават у кожнай партыйнай арганізацыі за выданне «Маёй Джамалунгмы», за выступы на з'ездах і пленумах СП БССР. Крытыкавалі нават за альбом «Гродна», у якім я – страх сказаць! – дадумаўся сказаць, што ў нашай вобласці пяць гарадоў (Гародня, Наваградак, Ваўкавыск, Слонім, Ліда) старэйшых за Маскву, што ўмудрыўся аж на 93 здымаках з 300 паказаць у абласным цэнтры цэрквы і касцёлы, а не новабудоўлі (хацеў бы я бачыць фатографа, які, робячы ў Гародні здымкі, не зачапіў бы кадрам і культавага будынка!). А ўжо Быкава не абмінала з крытыкай ні адна газета – ні маскоўская, ні менская – і кожны дзень. Ульяновіч жа з-за нас на пленумах, сходах і нарадах аж са скуры вылазіў.

Вось словы гэтага без паці мінут кандыдата філалагічных навук, выказаны ім у канцы шасцідзесятых гадоў на сходзе абласнога партактыву перад аўдыторыяй у 800 чалавек. “Пытаецца, што робіць цяпер Карпюк? У містыку

ўпаў. Абклаўся бібліямі, царкоўнымі фаліянтамі і сачыняе нешта рэлігійнае (я ў той час працаваў над раманам-быллю «Вершалінскі рай», які да сённяшняга дня вытрымаў ужо шэсць публікацый!). А Быкаў? Той па-ранейшаму пра вайну піша. Вядома, трэба камусьці і пра вайну пісаць, але як? Вось у «Альпійскай баладзе» савецкага афіцэра ён здае да немцаў у палон. Ну, што зробіш, часамі здаралася – у палон траплялі асобныя нашы афіцэры, бо гэта была вайна. Але ж як камандзір Чырвонай Арміі там сябе паводзіць? Мо ён падполле там арганізоўвае? Дзе там! Афіцэр разводзіць шашні з пекнай італьяначкай, а потым усё думае і думае пра яе. І гэта – наш, савецкі, афіцэр! Усё з-за яе сохне і сохне – вось такога вывеў нашага камандзіра!»

Смешна цяпер цытаваць выказванні прымітыўнага дэле-танта аб адным з лепшых твораў беларускай прозы. Але нашпігаваная рознымі глупствамі, запраграмаваная падобнымі лектарамі, наіўная правінцыйная аўдыторыя нашага Дома палітасветы толькі ахнула ад абурэння зладзюгам-аўтарам. І столькі ў ёй было лютай злосці! Нават страх браў, калі падумаеш, што гэты натоўп можа з табой учыніць, калі падкруціць яшчэ крыху!

Неўзабаве Васілю пабілі вокны. Да маёй жонкі сталі прыдзірацца на рабоце. Старэйшую дачку абвінавацілі, бытта яна наведвае нейкі непрыстойны клуб...

Гэта быў толькі пачатак.

Раздзел другі

Расправа і яе вынікі

Быў канец шасцідзiesiąтых. У асяроддзі літаратараў сталіністы бралі верх і паступова выгрызалі ўсё перадавое, што ўзрадзілі XX, XXII з'езды партыі.

Наспявалі падзеі ў Чэхаславакіі. Я з сябрамі не таіў сваіх сімпатый да «Пражскай вясны», і начальства не ведала, як яму быць. Каб нейтралізаваць хоць мяне, нечакана прыслалі позову і, як афіцэра запасу (тады яшчэ я ім быў!), узялі да войска бытта бы на перападрыхтоўку.

22 жніўня 1968 года нашу дывізію раптоўна за ноч абмундзіравалі ва ўсё новае ды накіравалі ў Прагу для абароны чэхаславацкага народа ад «происков империалистов».

Дывізія па дарозе Гародня – Беласток зрабіла ўжо 15 кіламетраў і даходзіла да польскай граніцы. Каля Брузгоў нечакана мяне выклікалі з даўзёрнай калоны. Падпалкоўнік з палітчасці Георгі Глонці прывёз са штаба новы загад: у Чэхаславакію ні ў якім выпадку мяне не пускаць, з арміі зараз жа звольніць. Мой добры знаёмы Георгій Уладзіміравіч пры гэтым шапнуў, што ён падслухаў размову начальства, якое вырашыла, што на «гражданцы» шкоды цяпер я зраблю менш.

Быкава і яму падобных па-ранейшаму штодзённа малацілі ды ганьбілі менскія і маскоўскія газеты. Па бібліятэках знялі некаторыя яго творы, а з вайсковых – усе да аднаго.

Паводле разумення нашых партыйных бюракратаў, Быкаў не мог ад сябе так пісаць – ён бытта бы рабіў гэта пад уплывам шкоднай кампаніі. У Гародні пачалася бязлітасная расправа з яго сябрамі.

Першага пакаралі, пазбавіўшы звання дацэнта, Барыса Клейна. Аўтара папулярных кніжак, лектара таварыства «Веды» звольнілі з працы ў медыцынстытуце і адправілі юрысконсультам на базу гародніны.

З-за дрымучай сваёй абмежаванасці мясцовыя кіраўнікі палічылі Клейна ідэйным натхняльнікам ды галоўным вінавайцам таго, што Быкаў у творах такі рэзкі.

Клейну прышылі антысаветызм. Падлавілі на фразях тыпу «кансерватыўныя і няздольныя ўжо да нічога крамлёўскія кіраўнікі», «мацёрыя сталіністы», якімі ён карыстаўся на лекцыях перад студэнтамі, таму яшчэ і выключылі з партыі.

Член бюро гаркама Генадзь А., зняважліва празваны ў горадзе мянушкай «Генка», адбіраючы білет, заглянуў туды, дзе адзначаюць суму партыйных унёскаў, і са зларадным здавальненнем абвесціў Клейну:

– Го-о, і яму ўсё яшчэ было кепска! Ну, цяпер ты, голубе, атрымліваць столькі не будзеш, мы ж ужо аб гэтым паклапоцімся, будзь пэўны!

А са мной падзеі разгортваліся гэтак.

Спачатку паклікаў мяне сакратар абкама партыі па прапагандзе Аляксандр Ульяновіч ды паставіў пытанне рубам: я, камуніст, думаю крытыкаваць «распоясавшага» Быкава за ачарненне савецкай рэчаіснасці ці не думаю? Абавязак гэта сакратара аддзялення СП БССР – у першую чаргу, ці ён за так грошы дзяржаўныя атрымлівае?

Пачаў я даводзіць, што Васіль ачарняць нікога і не думае. Ён сваіх герояў выводзіць аголенымі жыламі і не патрабуе аніякіх падказчыкаў. Што ў быкаўскіх аповесцях не антысаветызм, а суворая праўда жыцця ў спалучэнні з любоўю да чалавека ды болем за Радзіму. Што Быкаў сам, хоць і беспартыйны, піша

з чысцейшых партыйных пазіцый. Што за ім будучыня, таму аўтара такога не крытыкаваць трэба, а вылучаць на Дзяржаўную прэмію ды яшчэ яму лепшую кватэру даць!

Сакратар абкама доўга да мяне прыглядаўся і аб нечым так глыбакадумна сам з сабой разважаў, бытта ўвесь да краёў быў нашпігаваны не абы-якімі весткамі. Нарэшце сказаў:

– Яшчэ і прэмію яму, ха! А за што? Бо піша? Пішам мы ўсе – у тым ліку і я! А наконт партыйнасці мы разбіраемся, напэўна, лепш! І з кватэрай у яго – нічога страшнага! У камуналцы жыве? Ну і што? Многія жывуць так!..

Яшчэ хвіліну падумаў:

– Значыць, удзельнічаць у перавыхаванні Быкава адмаўляецца. Што ж, цяпер наракайце на сябе. І з вамі зробім тое самае, што з Клейнам. Аддзелім вас ад яго! Адлучым ад яго вас абодвух, пазбавім вашага ўплыву – адумаецца і ён!

І праўда, неўзабаве навіна: КДБ вядзе допыт знаёмых, капаецца ў маёй біяграфіі.

Зноў пачалі прыдзірацца да жонкі на рабоце, а дачку папракаць на нарадах за ўдзел у ідэйна шкодным клубе, хоць яна дарогу ведала толькі са школы – дамоў.

Папярэдзілі Максіма Танка, каб запатрабаваў ад мяне заяву аб звальненні з пасады сакратара аддзялення СП у Гародні.

Апрача «Новаго мира», усе рэдакцыі вярнулі мне рукапісы.

Паперы ў Маскве няхай паляжаць, а заявы такой ад мяне не дачакаецца – дудкі! Вытрывае і жонка, а перад дачкою яшчэ ўсё жыццё наперадзе!

Адным словам, я яшчэ думаў, як бывала ў жыцці не адзін раз, – пранясе. Наконт сваёй пасады быў пэўны. Маё ж аддзяленне – лепшае ў рэспубліцы, кіраўніцтва не нахваліцца.

А пэўнасць мая была пустой.

У пастцы

Нечакана склікалі сакратарыят СП БССР, і той, бытта бы за развал работы, мяне з пасады звольніў. Усе шэсць сакратароў, за выключэннем сёмага – Янкі Брыля, якія дагэтуль увесь час ставіліся да мяне так прыязна, раптам напалі гэтак люта, бытта я ў іх адняў жонак, забраў апошні кавалак хлеба, падпаліў хату ці пакалечыў унукаў.

А падзеі яшчэ толькі набіралі разгон.

Аднаго дня нейкі камандзірскі бас надтрэснутым голасам па тэлефоне загадаў:

– Карпюк? Ты мне как раз нужен! Слушай! Спрячь самиздат! Спрячь немедленно и надежно! Вынеси из дому к чёртовой матери, сейчас же!

І кінуў трубку.

А гэта яшчэ што такое?! Правакатар за дурня мяне прымае? А мажліва, добразычлівец?

Невядома, хто гэта быў, а спытацца не меў у каго. Але ледзь дачакаўся вечара. Як крыху прыцямнела, я хутчэй тоўстыя папкі з рукапісамі Гінзбурга, Бека, Салжаніцына, лісты з выступамі Сахаравы, Некрыча запакаваў у мяшок, вывалак з дому і ўтапіў у Гараднічанцы.

Тым часам пайшлі тыдні, месяцы – цягучыя, без працы, без мажлівасці друкавацца. Нарастала трывога. Тут яшчэ першы сакратар гаркама партыі Магільніцкі шапнуў: знайшлі кампрамат на мяне і ўжо даведку пішуць для выключэння з партыі.

Наўныя людзі ўсёй падаплёкі не ведалі, і народ пачаў усё тлумачыць па-свойму. Тлумачылі чамусьці гэтак, што ўсе мы выглядалі пачварамі.

Раптам папаўзла пагалоска, што Быкаў за сваю творчасць атрымлівае ад амерыканскіх рэзідэнтаў даляры.

На Барыса Клейна казалі, бытта ён у Віцебску раскапаў бацькава золата, захаванае яшчэ ў часы, калі той служыў у

Дзянікіна афіцэрам, перавёў у Гародню, дзе Барыса бытта бы і падлавілі на махінацыях. Маўляў, пакуль што вылецеў з партыі, а неўзабаве стане перад судом.

Аднак найбольш фантастычныя байкі пачалі гуляць пра мяне. Дапамог тагачасны сакратар гаркама партыі А.Магільніцкі. У дакладах з трыбуны ён пачаў апавядаць такое, пра што пішуць толькі ў прыгодніцкіх раманах.

Пры сустрэчах з гараджанамі Магільніцкі, які дагэтуль нібыта сябраваў са мной, вёў вольналюбівую гутарку, даваў нават не раз службовую машыну з'ездзіць у аэрапорт па пісьменнікаў, у Друскенікі іх завезці, раптам абвесціў, што я сын мацёрага кулака і здраднік Радзімы. Нібыта ў вайну пры немцах вучыўся ў берлінскай школе дыверсантаў. Затым бытта бы немцы заслалі мяне ў партызаны, дзе я выдаў карнікам атрад. Пасля вызвалення, бытта бы для маскіроўкі, ажаніўся з дачкой віднага рэвалюцыянера (мой цесць – Альшэўскі, расстраляны сталіністамі ў 1937 годзе, і праўда, быў калісьці сакратаром ЦК КСМБ, у гонар яго ў Менску нават вуліца названа!), а па камандзе ЦРУ я нядаўна вынырнуў з падполля ды пачаў савецкай уладзе шкодзіць.

Такая нагонка неўзабаве дала вынікі. Быкаву зноў пабілі вокны. Ад Клейна і мяне знаёмых людзі па вуліцы кідаліся ў бакі, бытта бы ад пракажоных. Ніхто больш мне не тэлефанаваў, не дасылаў лістоў, а школы, тэхнікумы ды рабочыя інтэрнаты перасталі раптам запрашаць на выступленні.

У педінстытуце арыштавалі студэнтаў – Раманава Аляксандра, Каленчанку Сяргея і іншых. Іх падлавілі, калі хлопцы на партрэце Леніна намалявалі сімвал «Пражскай вясны», і на допытах пастараліся, каб студэнты прызналіся, што ўсё рабілі пад уплывам выступленняў Карпюка і Быкава.

Цяпер кожны раз на вуліцы я пачаў заўважаць за сабой хвост. Заўсёды паспяваў адзначыць, што высочвалі нашы органы куды прымітыўней, чым рабілі гэта шпікі польскай дэфензівы, а ў часы нямецкай акупацыі – «гегаймсполіцай»

(тайная паліцыя). Карцела спаткацца з начальнікам КДБ ды яму сказаць:

– Не так гэта робяць! Больш тонка трэба!.. Эх, за што вам грошы ладныя плоцяць?!

Крадучыся, спаткалі мяне Валянцін Чэкін, затым Алег Малашанка і расказалі, як іх, гэтых пачаткоўцаў, работнікі КДБ завалаклі на патаемную кватэру горада і дамагаліся, каб абодва мужчыны дакладвалі пра кожны мой і Быкава крок. А Малашанку абавязалі яшчэ падпісаць заяву, што ў творчасці ён таму такі рэзкі, бо начытаўся майго выступлення на V з'ездзе пісьменнікаў БССР...

Адным словам, зажылі мы, бы тыя ізгоі. Часамі, як змоўшчыкі, спатыкаліся дзе-небудзь далей ад людзей ды меркавалі, што ж нам цяпер рабіць.

Нарэшце, ноччу выклікалі мяне на допыт у КДБ...

Следчы Фамін пацікавіўся, якая з маіх кніжак найбольш біяграфічная. І колькі сапраўды было ў бацькі кароў – 2 ці 3, зямлі 18 га ці 32.

Што ў маіх мастацкіх творах насіла характар аўтабіяграфічны, што не, я адразу не так лёгка мог адказаць – на маім месцы заблытаўся б, мабыць, і Шолахаў.

Не лепш было і з другім пытаннем.

У бацькі быў хутар. Сельская гаспадарка – жывы арганізм. Яна ніколі не стаіць на адным узроўні. Усё залежала ад наяўнасці корму, мажлівасці сям'і і кан'юнктуры на рынку. Таму, напрыклад, кароў бацька то прадаваў, то заводзіў больш, чым коней. А пры савецкай уладзе колькасць іх мела прынцыповае значэнне. Па гэтай прычыне, пішучы сваю аўтабіяграфію, я выбіраў наяўнасць кароў з такой лічбай, якая мне не зашкодзіла б, зусім нікога не ашукваючы, калі падыходзіць да справы па закону. Зрэшты, Божа мой, з пункту гледжання глабальнага гуманізму, якая розніца – 2 рагулі ў сям'і ці на адну больш? Але ж толькі цяпер я з жахам уявіў сабе, як з такой драбязы, здабытай

вось такім функцыянерам, розныя чыноўнікі раздуюць вялікую палітыку, каб мяне дабіць дарэшты.

Я козыр даў ім у рукі сам – трапіў, нічога не скажаш.

Зноў успомніліся часы падполля пры Польшчы ды нямецкай акупацыі. Следчы абудзіў якіясьці старыя душэўныя раны. Страх некуды без следу падзеўся, я нават адчуў асалоду вадзіць яго за нос.

Аднак хітрыкі мае, падобныя таму, што, маўляў, зямлі і праўда было толькі 18 гектараў з гакам, астатняе – балота, неўраджайнае гарфяніска, не дапамаглі. Пра тое, што прыдумаў апраўданне не я, што яшчэ ў 1947 годзе, прымаючы мяне ў партыю, падвучыў мяне ўпісаць зямлю без балота былы партызанскі камандзір і сакратар гаркама партыі Лазебны, я ўжо функцыянеру апавядаць не стаў.

Не абышлося і без подлых прыёмчыкаў.

У 1943 годзе, вясной, за сувязь з партызанамі я з братам трапіў у лагер смерці Штутгоф «бай Данцыг». Як і ва ўсіх канцлагерах на тэрыторыі карэннай Германіі, так і ў Штутгофе кожнаму арыштанту можна было атрымліваць з дому пасылкі з харчамі і нават грошы. Маркі на рукі не выдавалі, запісвалі іх на асабовы рахунак арыштанта, а харчы мне і брату здорава дапамаглі: менавіта дзякуючы ім я і брат уцяклі.

Падпалкоўнік Фамін з КДБ заехаў у Штутгоф ды прывёз адтуль фотакопію ведамасці, згодна з якой у канцылярыі я атрымліваў тры разы па дваццаць марак.

– Карпюк у лагеры на службе быў! – зрабіў з гэтага заключэнне ды пачаў супроць мяне заводзіць крываўную справу.

Як вядома, няўдачы на людзей валяцца цэлымі касякамі. Менавіта ў той час – не раней і не пазней! – прыйшло пісьмо ў КДБ ад Марціна Грушэўскага.

Калісьці яго хутар быў побач з нашым. Бацька з Марцінам разам нават служылі ў царскім войску, але мой стары ім заўсёды абураўся за тое, што сусед любіў лёгкае жыццё. Палеткі яго былі

зарослыя пырнікам, камяні з іх гаспадар збіраць і не думаў, на балоце ленаваўся касіць атаву. Яшчэ бацька яго крытыкаваў, бо Марцін быў з нямногіх страшаўцаў, якіх цягнула да выпіўкі. Сабутэльнікамі яго былі легіянер-ляснік, паліцыянты – тыя, у каго вадзіліся грошы. Тым не менш, бацька ўгаварыў суседа ўступіць у кампартыю, і той два гады з’яўляўся яе членам, пакуль сяброў не прадаў.

У 1933 годзе кампартыя ў нас арганізавала забастоўку лесарубаў і возчыкаў лесу. Бацьку і яшчэ аднаго страшаўца, Васіля Лебядзінскага, за арганізацыю забастоўкі пасадзілі на тры месяцы ў ваўкавыскую турму, але мужыкі былі цвёрдымі – вазіць з лесу сосны так і не ехалі.

Нарэшце, з усіх сялян, хто спакусіўся на панскія грошы (штрэйкбрэхеру плацілі ў дзесяць разоў болей!), стаў Марцін Грушэўскі. У той час, калі яго сусед сядзеў за гэта ў турме, дзядзька з пасынкам паехалі ў лес, кінуўшы гэтым выклік – вёсцы, падпольшчыкам, суседу.

Паўтараю, нормы маралі на вёсцы сталыя. Грушэўскі аўтаматычна перастаў быць членам падпольнай кампартыі. Людзі пачалі яго ганьбаваць і надта баяцца. А я праз год, стаўшы членам падпольнага камсамола, ноччу з сябрамі падвартаваў яго ля вясковых могілак і некалькі разоў пабіў⁹.

Адным словам, Марцін некалі ў нас атрымаў сталую клічку «штрэйкбрэхер», і я ўзненавідзеў яго з юнацкім максімізмам. Яшчэ больш Марцін стаў непрыемны, калі з прыходам уз’яднання ў 1939-м стаў сваім чалавекам у энкэвэдоўцаў і дапамог з бацькі рабіць кулака; я ўжо гаварыў, што такія людзі тады неспадзявана зрабілі кар’еру.

З першых дзён акупацыі Марцін стаў старастам (солтысам) вёскі, што яшчэ больш абурыла некаторых людзей, і мяне ў тым ліку.

Адразу пасля 1942 года мяне немцы за сувязь з партызанамі раптам арыштавалі, завезлі ў беластоцкую турму, але ўзялі і Марціна Грушэўскага ды пасадзілі ў адной камеры. Тое, што яго

праз пару дзён выпусцілі, мяне пераканала яшчэ больш, што ён цяпер стаў нямецкім паслугачом, фашысты арыштоўвалі яго для блізіру – у камеры быў нямецкай падсаднай качкай.

Калі потым быў партызанам, затым камандзірам атрада, я меў яшчэ клопат – берагчыся, каб не ўбачыў мяне, маіх хлопцаў сусед Грушэўскі, каб немцы за мяне не помсцілі бацькам – старыя яшчэ ў партызаны не ішлі, а жылі на хутары.

Вельмі абмяжоўваў Грушэўскі і маіх партызан, калі яны ішлі на сувязь да бацькі. Хлопцы нават палявалі на Марціна, але ён быў прадбачлівы – начаваць ездзіў з дому ў Гарадок, і гэты факт яшчэ больш нас пераконваў у слушнасці нашай падазронасці.

Летам 1944 года, у першы дзень прыходу ў нашу вёску Чырвонай Арміі, Марціна Грушэўскага, як старасту, арыштаваў СМЕРШ. Ноччу паднялі з ложка і мяне на допыт. Я, вядома, пад гарачую руку нічога добрага сказаць пра суседа не мог. Калі і было якое сумненне, то падумалася: Грушэўскага чакае суд, ён высветліць усё дакладна, калі я ў чым-кольвек памыляюся, скажу толькі, што ведаю. У выніку дзядзьку Марціну далі ўсяго 5 гадоў пасялення і выслалі ў Краснаярск.

Акурат ў той момант, калі вырашалася мая справа ў Гародні, з Краснаярска ў КДБ прыйшло пісьмо. У ім дзядзька Марцін абліваў мяне гразцю і патрабаваў сабе рэабілітацыі на той падставе, што ён некалі быў таксама членам КПЗБ. З яго пункту гледжання, крок такі лагічны: тое, што быў пры немцах старастам, даўно ўжо не каралася, заставаліся толькі мае абвінавачанні і яшчэ двух страшаўцаў, якіх у КДБ не бралі пад увагу. Я ж праз 25 гадоў на тыя падзеі глядзеў цяпер зусім інакш.

Мацёрым шкоднікам тае справы, за якую змагаўся, назваць Грушэўскага цяпер не мог аніяк. Ну, выпіваў з легіянерамі, паліцыянтамі – пасля ўз'яднання ў 1939 годзе ды ў часы застою пілі яшчэ і не так. Аднойчы здурэў, паквапіўся на добры заробак, паехаў з пасынкам у лес штрэйкбрэхерам. Баляваў і з немцамі, як і многія іншыя. Але ж фактаў, каб гаварыць пра яго як злачынца

і прадажніка, я не меў. За гэты час дасканала даведаўся: у турму, затым у канцлагер да немцаў пасадзіў мяне за сувязь з партызанамі не Марцін, пра што я паспеў ужо надрукаваць не ў адным сваім творы.

Да такой я прыходзіў высновы на допыце ў Фаміна. Але ж скажы гэтак следчаму, і справу сваю з-за Марціна ўскладню яшчэ больш. Фамін прамаўчыць, што дзядзька быў штрэйк-брэхерам, што яго падпольшчыкі, у тым ліку і я, за гэта білі, што потым за немцамі стаў старастам (солтысам), што на гэтым грунце паміж намі ўзнік антаганізм, і з майго боку небеспадстаўны. І атрымаецца: ён сумленны чалавек, няшчасная ахвяра Карпюка-кар'ерыста, які цяпер валіць на сталіністаў, а сам унў як падаваў людзей!

Што мне рабіць? Ці не пацвердзіць лепш сваё ранейшае сведчанне, каб ліквідаваць яшчэ адну небяспеку для сябе – для гэтага трэба так мала!

А пацвердзіць – узяць на душу грэх.

Адным словам, дзеля часовай выгоды я не мог зрабіць адной і той жа памылкі двойчы. Што ўжо будзе. Выдатна ведаючы, што гэтага мне ніколі не даруюць¹⁰, свае паказанні летняй ноччу 1944 года для СМЕРШа я ўзяў назад, чым вельмі ўзрадаваў свайго ворага-следчага. Ад здавальнення ён, не тоячыся перада мной, аж рукі пацёр.

У яго яшчэ быў галоўны козыр – штутгофская грашова вядамасць.

Тым часам завесці крымінальную справу з-за тае вядамасці следчаму, як ён ні стараўся, не ўдалося. Задума ў яго не атрымалася! З-за міжнароднай салідарнасці літаратараў.

Даведаўся пра ўсе мае мітрэнгі даўні друг з ПНР, былы савецкі разведчык і аўтар шматлікіх кніжак Аляксандр Амільяновіч. Ён тэрмінова з'ездзіў у той самы Штутгоф на сваёй машыне (з Беластока гэта – 500 кіламетраў). У лагерным музеі раздабыў тлумачэнне, што ў лагер можна было грошы прысылаць па пошце. Праз іншых польскіх пісьменнікаў, захоўваючы ўсе

прыёмы канспірацыі, паперку зараз жа пераправіў мне праз граніцу, і Фамін застаўся з носам: галоўны козыр з яго рук выбілі.

Нічога ў іх не атрымалася і з арыштаванымі студэнтамі, якія на партрэце Леніна намалявалі сімвалы «Пражскай вясны». Ні Раманаў, ні Каленчанка, ні іншыя хлопцы сувязі са мной не пацвердзілі. Першы з іх атрымаў 4 гады, другі – 3, на гэтым справу іхнюю закрылі.

Такім чынам, на мяне крымінальная справа адпала.

Але з партыі мяне з трэскам выперлі. Пры разборы асабовай справы члены бюро дазволілі сабе паздзекавацца з ахвяры.

З усяго перажытага, я лічу, найбольш ад мяне патрабавалі сілы, адвагі, рашучасці, умення ўцёкі з канцлагера Штутгоф (я ж там пакінуў роднага брата, каб фашысты за мяне яму помсцілі!). І ўвогуле, як свет светам, тыя, каму пашэнціла ўцячы з палону, каб зноў удзельнічаць у барацьбе з ворагам, былі заўсёды ў пашане. Такім давалі тытулы шляхціца, графа. Такім выдзялялі зямельныя ўчасткі, выдавалі ім ордэны. На мяне ж прысутныя на бюро дружна наваліліся:

– Як гэта ўцёк адтуль? З лагера нікому ўцячы не ўдалося, а толькі аднаму Карпюку? Хіба такое бывае? Тут штосьці не тое!

– Ясна...

– Немцы выпусцілі з заданнем!

Калі дакладчык ўпамянуў мой ордэн Чырвонага Сцяга Айчыннай вайны ды самую высокую ўзнагароду ПНР – залаты крыж *Virtuti Militari*, заявілі:

– Во, во! Яшчэ і такія ўзнагароды! Хто яму паверыць?!

– Купіў сабе на чорным рынку!

– Пасля вайны гэта зрабіць было проста!

Той самы «Генка», а цяпер ужо мэр горада і вядомы ўсім хабарнік, лавелас ды п'янчуга, разглядаючы мае дакументы на інваліднасць (ім я быў з 1945 года, а старое пасведчанне інваліда прывалок на бюро ў наўнай веры, што мне дапаможа), франтавыя даведкі аб лёгкім і цяжкім раненні, гідліва кінуў:

– Сфабрыкаванья!

Фраза гэтая мне здалася найбольш абуральнай. Ох, як хацелася ўляпіць па маладой фізіяноміі хударлявага, са старанна залізанымі назад валасамі і напамаджанага франта ў фінскім гарнітуры – цёмным з белай палосачкай.

У Маскве

Аднойчы выклікаў мяне Быкаў і шапнуў:

– Аляксей, у «Новом мире» чакаюць, каб ты забраў свае рукапісы! Пошце не давяраюць!

–А мне яны навошта?

–Забяры, яшчэ могуць калі-небудзь прыдацца!

Васіль прапанаваў дабірацца туды разам, бо меў таксама справу, і папрасіў дапамагчы яму з начлегам. Я два гады вучыўся на Вышэйшых літаратурных курсах, ведаў у Маскве ўсе хады і выходы.

Вось мы і ў сталіцы. У інтэрнаце на Дабралюбава без клопатаў атрымалі на двух пакойчык. Патэлефанавалі адразу Барысу Мажаеву, які калісьці вучыўся на курсах сцэнарыстаў ды жыў са мной у гэтым будынку таксама, а прыязджаючы ў Гародню з-за свайго нарыса аб вытворчых брыгадах у калгасах Сібіры, надрукаваным у «Октябре», пазнаёміўся і з Быкавым.

Мажаева я даўно не бачыў. Барыс з'явіўся ўжо з раскошнай рыжай барадой ды аж свяціўся бадзёрасцю і аптымізмам. На маю бяду, прывалок каньяк. Югаслаўскі п'янілівы прадукт са стракатымі наклейкамі быў у такім адмысловым і элітантным упакаванні, што аж дзіва брала, – кніжкі б так выдавалі!

Сябры адразу ажывіліся. Адкаркавалі бутэльку ды сабраліся правесці цікава рэшту часу, а мне, абсалютна непітушчаму, стала з імі сумна.

Я крыху яшчэ пасядзеў. Калі ж абодва пачалі паўтарацца ды казаць тое, што дыктавала ім віно, павалокся ў калідор.

Там адразу наляцеў на Валодзю Сапожнікава – былога курсанта. Адно ў эпоху галоснасці з «Літатурки» я даведаўся, што за кулацтва ён перажыў усе стадыі ізгоя і сям'я яго адведала поўны набор сталінскіх жахаў, якія нам, выхадцам з Заходняй Беларусі, і не сніліся. Але ў канцы шасцідзiesiąтых пра гэта яшчэ я не ведаў, бо нашыя курсанты біяграфіі свае тады старанна ўтойвалі.

Хоць былі мала знаёмыя, цяпер калідорнай сустрэчы ўзрадаваліся.

Не ведаю, пра што тады казаў я. Сапожнікаў жа адразу пачаў апісваць, як на яго радзіме адстаўнікі павыбівалі ўшчэнт качак ды лебедзяў, што для «Октябры» ён падрыхтаваў пра гэта вялізны матэрыял. Круглатвары, з чорнымі, як смоль, валасамі пісьменнік гаварыў пра гэта падрабязна ды са смакам – пяць, дзесяць, дваццаць хвілін. Я слухаў аднакурсніка, а перажываў сваё.

Былая падпольшчыца з Беластока Ліза Чапнік (Марыся Мразоўская) цяпер працавала ў Разанскім педінстытуце. Працавала разам з жонкай Салжаніцына – Наталіяй Рашатоўскай. Муж Лізы, Юлек, меў гараж побач з гаражом Аляксандра Ісаевіча. Беластоцкія сябры завочна і пазнаёмілі мяне з гэтым рускім пісьменнікам. Неўзабаве ён мне прыслаў, каб перадаць Макаёнку, сваю п'есу для друку.

Прачытаўшы, адважны Андрэй Ягоравіч узяўся яе друкаваць у сваім часопісе «Нёман». П'есу ў апошнюю хвіліну давалася здымаць: пастараліся беларускія даносчыкі, якіх тады было ў кожнай рэдакцыі поўна (!). Цяпер я рукапіс прывёз у Маскву, каб вярнуць аўтару.

Мне пашанцавала. У «Новом мире» я сустрэў самога Салжаніцына і рукапіс з каментарыямі перадаў. Разгаварыліся. Мяне вельмі здзівіла, што адмова ў друкаванні п'есы абсалютна аўтара не кранула. Ён гэтак быў упэўнены у сваёй праваце, што

са смакам пачаў расказваць пра сябе анекдоты, якія хадзілі па Маскве.

Чаму такім не быць, калі на тваім баку цэлы свет? Крыўдна, хоць ты плач. Як не крыўдаваць, скажыце?

За фанернымі дзвярыма інтэрната гучала ажыўленая гаворка дваіх. А гэтым што? Аднаго абараняе Твардоўскі з усімі «навамірцамі». Другі ў тэатры на Таганцы з самім Любімавым рыхтуе да пастаноўкі «Живого», а кожны масквіч у яго сябар, для форсу чалавек нават бараду адпусціў.

І Сапोजнікаў чакае карэктуру. А ў мяне?

Днём Сац з «Нового мира» са шкадаваннем і просьбай прабачыць вярнуў аповесць «За цветком папоротника». Аляксей Кандратовіч з кампліментарамі за выступленне на V з'ездзе пісьменнікаў БССР, якое ў рэдакцыю трапіла нават без майго ведама, вярнуў усё, падрыхтаванае да друку. Аднак перад Кандратовічам я не падаў і выгляду. Што мне з іхніх кампліментаў ды спачуванняў? Работы не маю. З партыі выключылі. Сям'я па вушы залезла ў пазыкі. Як вяртацца дамоў з пустымі рукамі? Яшчэ не ўпэўнены, ці там адразу не пасадзяць альбо не выкінуць за мяжу, як іншых: куды мне ад сям'і ехаць? І каб хоць малюсенькая доля праўды была ў тым, што мне інкрымінауюць розныя ульяновічы, фаміны!

Сапोजнікаў-дзівак, атрымаўшы цярплівага слухача, усё маляваў злачынствы браканьераў, абзываючы іх «варашылаўскімі стралкамі», а мяне ад адзіноты агарнула такая самота і неспакой, што хоць ты воўкам завый.

Мабыць, вось у такія моманты людзі і накладваюць на сябе рукі. Але мне чамусьці не хацелася рабіць нават гэтага.

З пакою раптам выглянуў Быкаў і загадаў далёка не аддаляцца, бо пойдзем у госці, дзе мяне чакае сюрпрыз.

Прапанова

Неўзабаве рускі барадач, поўны якойсьці здаровай ды ўпэўненай бесклапотнасці, як і яго «Живой», пайшоў, а мяне, ужо надта зацікаўленага, Васіль павёў да свайго сябра – паэта Грышы Куранёва. Там за часопісным столікам з кубачкам кавы ў руцэ чакаў нас галоўны ўрач псіхіятрычкі.

Нас пазнаёмілі.

Тут і высветлілася: сябры для мяне падрыхтавалі ратунак. Думалі, думалі ды прыдумалі. Цяпер – справа за мной.

Ратунак быў вельмі просты. Гэты ўрач (на вялікі жаль, прозвішча ў памяці не захавалася!) браўся выдаць даведку, дзе чорным на беламу будзе стаяць, што я псіхічна ненармальны. Не так, каб быў зусім вар'ятам, а – неўраўнаважаны і не адказваю за свае ўчынкі. Маўляў, тады адразу ад мяне адчэпяцца і па партыйнай лініі, і па судовай, і КДБ, бо, паводле нашай Канстытуцыі, на такіх людзей справы заводзіць ніхто не мае права. І паперкі такой няма чаго баяцца перад знаёмымі, бо ў ёй усё будзе напісана на латыні і зразумець зможа толькі спецыяліст.

Васіль пачаў угаворцаў:

– Аляксей, згаджайся! Першы раз выключылі з партыі – ты адбіўся. Другі раз – даканалі! Цяпер чакай, рана ці позна – пасадзяць, сцэнар вядомы! Сядзеў у польскай турме, сядзеў у нямецкай, запякуць яшчэ і ў нашу. Яны ўсё могуць! Але навошта табе гэта пад старасць? А Іна, твая жонка, з дзецьмі што рабіць будзе? Аблажылі цябе, як таго ваўка, з усіх бакоў, і другога выйсця не маеш!

Куранёў дадаў:

– У Маскве так ратуюцца некаторыя – ходзяць з такімі білетамі ў кішэні, і ніхто пальцам іх не краенае! А там, мажліва, усё пераменіцца і паперку выкінеш. Альбо пакінеш яе ў сваім архіве, каб калісьці хваліцца перад унукамі!

Жонка яго, Галя, адразу пачала загінаць пальцы, пералічваючы прозвішчы маскоўскіх літаратараў, якім ужо гэтак дапамаглі. На яе думку, мець загадзя такую даведку куды лепш, чым чакаць, каб яны самі за паводзіны пасадзілі ў псіхіятрычку, як генерала Пятра Грыгарэнку, вучонага Жарэза Мядзведзева.

– Во, чуў, што Грыша са сваёй Галяй кажучь! – падсумаваў Быкаў.

Вядома, прапанова сяброў ішла ад спагады ды чыстага сэрца. Але я ведаў адразу: на такое ніколі не згаджуся.

Складаная натура чалавек. Здавалася б, вазьмі такую даведку, вяртайся дамоў ды рабі кпіны са сваіх ворагаў: і з таго самага Ульяновіча, і з Фаміна, і з Магільніцкага, і іншых. Але ж з усіх прыкрасцей найбольш я не люблю адчуваць сябе абсмяяным. Горш за смерць гэтага баюся! Што, потым хадзі з кляймом дыпламаванага прыдурка ў кішэні? А як глядзець у вочы дзецям, жонцы, сваякам, знаёмым?!

Толькі катэгарычнага адказу сябрам покуль што не даваў.

Не дабіўшыся адразу ад мяне згоды, сябры для вырашэння сакраментальнага пытання далі мне тэрмін – суткі. Прымуслі запісаць тэлефон галоўнага ўрача ды завялі свецкую гамонку.

Апавяданне ўрача

Высокі, хударлявы мужчына ў розквіце сіл, якім быў медык, з-за часопіснага століка паведаў, колькі зараз у псіхіятрычках сядзіць людзей па палітычнай прычыне альбо з-за таго, што не паладзілі з начальствам. Гэта, як і ўпершыню пачутая з Галіных вуснаў вестка пра генерала Грыгарэнку і вучонага Мядзведзева, мяне вельмі ўразіла. Сёе-тое даходзіла да мяне з перадач радыё «Свабода», але ж, вядома, не верыў ніводнаму замежнаму слову – аж такі быў шчыры патрыёт. Вось табе і маеш!

Далей даўганосы расказваў:

– Ведаеце, у адной з маіх палат сядзіць кат. Самы сапраўдны. Сімулянт, вядома, але я трымаю яго з-за цікавасці, хачу ў яго пра ўсё выпытаць, а ён на гэта паддаецца. Васіль Уладзіміравіч, ці не зацікавіцеся і вы ім? Хадзем заўтра, пакажу вам таго, хто пры Сталіне людзей расстрэльваў. Паўстане перад вамі жывы! Скажу вам, персанаж варты Чэхава альбо і Дастаеўскага.

Усе насцярожыліся. Натапырыў вухы і я.

Галоўны ўрач адставіў пусты кубачак з-пад кавы, працягнуў:

– Я дапытаў яго падрабязна. Як я сказаў, апавядае ахвотна пра ўсе свае справы. Шылаў яго прозвішча, а завуць Мікалаем. Перад вайной скончыў педвучылішча. Там здаў нарматыў на «Варашылаўскага стралка». Паступіў на працу ў вясковую школу. Працаваў ад душы, і, мажліва, з яго атрымаўся б яшчэ адзін пасрэдны педагог, ды на сваю галаву арганізаваў добры стралковы гурток. Вучні яго так выдатна стралялі, што ўсе як адзін здалі нарматыў, атрымалі таксама значкі імя легендарнага наркама – нікеліраваныя, з бліскучай чырвонай эмаллю. А ўвесну 1937 года за гэта цэлым класам трапілі ў Маскву на спаборніцтвы. І што вы думаеце? Занялі там прызавое месца.

Школьнікаў адпусцілі дамоў, а настаўніка затрымалі.

Да яго звярнуўся прадстаўнік НКУС, у чым ведамстве тады былі стралкі:

– Малайчына, метка стралялі твае гаўрыкі, але найлепш, вядома, ты!

– Бо я «Варашылаўскі стралок» ужо тры гады, – пачырванелі Мікалай.

– Выда-атна! Ну, а калі б прыйшлося табе гэтак страляць у ворагаў Радзімы, рука ўздрыгнула б?.

Юнак адказаў без вагання:

– Не!.

– Тады заставайся ў Маскве – мы табе такую магчымасць арганізуем.

– Заставацца адразу?

– Так. Пацаны твае самі дамоў дабяруцца, мы паклапоцімся. А ты тут пажыві, потым пагаворым...

Мікалай Шылаў размясціўся ў гасцініцы НКУС, дзе цяпер узвышаецца шматпавярховы атэль «Пекін». Жыве цэлы тыдзень. Жыве і другі тыдзень. Да яго ніхто не падыходзіць. Калі ж нагадаў пра сябе, пачуў:

– Табе што-небудзь не падабаецца?

І зноў выдалі талоны на сняданак, абед і вячэру ды грошы на дробныя выдаткі. А неўзабаве паслалі яшчэ нават на Чорнае мора ў санаторый. З грашыма.

Затым сказалі:

– У Варонежы бандыты забілі дзяўчыну. Адзіная дачка была ў бацькоў – і забілі. За гэта атрымалі «вышку». Трэба выканаць прысуд.

Убачылі ў юнака на твары трывогу, супакоілі:

– Не бойся, страляць ты не будзеш – толькі каманду дасі, а страляць знойдзецца каму!

Бандытаў тых чамусьці аказалася аж пяць. Яны выкрыквалі нейкія патрыятычныя лозунгі, упарціліся ісці. Ад відовішча акрываўленых целаў потым яго званітавала. Але Шылаў пастараўся сябе ўзяць у рукі, бо новыя сябры пачалі здэкавацца:

– Э-эх, хлюпik, а яшчэ «Варашылаўскі стралок»! Ды мы такіх, герой, ведаеш, як шчоўкаем? Бы семкі!

Мінула пару дзён, і ўвесь час ён адчуваў сябе пагана. На ноч прынеслі прачытаць асабовую справу з суда. Далі распісацца ў атрыманні, сказалі:

– Табе, «Варашылаўскі стралок». Пазнаёмся, над кім заўтра давядзецца працаваць. Бо без гэтага, бачым, у цябе нервы слабыя, інакш ты не зможаш. Нябось чытаеш газеты, слухаеш радыё і ведаеш, што ў краіне робіцца! Табе пара быць сапраўдным патрыётам, як вучыць нас таварыш Сталін, ды паказаць, што недарма хлеб ясі!

У тоўстай папцы была стэнаграма з допыту «ворагаў народа». Нейкі інжынер Захарчанка там на многіх старонках прызнаваўся, як на шахце ў Туле арганізаваў трацкісцка-зіноўеўскую групу, як рабілі аблавы, трупілі ваду шахцёрам, а потым у Маскве каля маўзалея Леніна з рук англійскіх рэзідэнтаў атрымліваў валюту. Такое дакладна гаварылі і іншыя падсудныя. Пад канец у дакументах стаяў прысуд – усім расстрэл.

Цяпер Шылаў не мог дачакацца наступнага дня, каб папрасіцца караць паганых здраднікаў савецкай краіны самому.

Яго заяву прынялі без здзіўлення: – Мы, Шылаў, такое ад цябе даўно чакалі, бо ведалі, ты сапраўдны «Варашылаўскі стралок».

Смяротнікаў было дваццаць сем. Прывялі іх у падвал дома, дзе апошні час Мікалай жыў. Людзьмі набілі маленькія каморкі. Адтуль вывалаквалі па тры чалавекі, вязалі назад рукі ды вялі ў бліндаж. Шылаў ім загадваў класціся на зямлю тварам уніз. Адчуваючы лютае абурэнне ад таго, што вычытаў у асабовай справе, з помслівым задавальненнем ён па парадку страляў кожнаму ў патыліцу з нагана. Пасля сямі стрэлаў шомпалікам выбіваў з барабана гільзы, зашхваў новыя набоі і зноў страляў...

Ад пачутага ўсе мы анямелі. А доктар хвіліну пакурыў, нервова змяў у попельцы недапалак ды працягваў сваю страшную гісторыю:

– Цікавыя разважанні ў гэтага тыпа аб сваёй прафесіі ды тых смяротнікаў. Адноўчы Шылаў мяне пераконваў: «Думаецца, такое бывала кожную ноч? Дзе там! Пра іншых не скажу, а мяне клікалі ў падвал толькі два-тры разы на тыдзень. Ха, як і першыя варонежцы, і далей некаторыя падлы перад смерцю яшчэ крычалі: «Да здравствуе товарищ Сталин!» А чаму? Бо думалі: смалім па іх халастымі і гэта ім потым залічыцца. Але мяне на такіх прыёмчыках нельга было купіць, справу сваю я ведаў, і рука мая не дрыжэла!» Цяпер гэты тып у мяне на лячэнні! Зда-

ровы, як бугай. Сімуляе, бытта ноччу спаць не можа – бачыць кашмары. Вядома, выспаўшыся ўдзень, ноччу і не спіцца! Але ахвотна расказвае кожную дробязь са сваёй прафесіі з таго часу. Я выпісваць не спяшаюся, хоць ён мне не так самому патрэбны, як хочацца такую асобу паказаць каму-небудзь яшчэ з нашых. Не возьмецеся за яго, Васіль Уладзіміравіч? Я вам ствару ўмовы: і жыллё, і харчаванне. От матэрыял для пісьменніка!

Дзівак Васіль у бальніцу пайсці чамусьці адмовіўся – толькі скептычна ўсміхнуўся.

Напрасіўся туды схадзіць я.

Спатканне з «варашылаўскім стралком»

І вось мы пераступаем парог «псіхіятрычкі» – адзін, другі і трэці. Усе трое дзвярэй старанна зачыкаюцца на ключ. Нават у калідоры адчувалася: установа строга закрытага тыпу, бо служба ўся звінела ключамі, як у турме, а перад вокнамі памяшчалася густая металічная сетка, ад чаго ў іх і днём гарэла святло. Не надта яркае, бо ўсе лямпачкі былі бытта малаком аблітыя і таксама ўзятыя ў сеткі.

У ардынатарскай мы заспелі сястру – маладое і прыгожае дзяўчо з ямачкамі на ружовенькіх шчочках. Урач не без сымпатыі ў голасе да яе загаварыў:

– Ну, Марыя Васільеўна, дакладвайце, як прайшла ноч?

– Цудоўна, Максім Валяр’янавіч!

– Не можа быць!

– Уявіце сабе!

– А Напалеон?

– Толькі крыху падурыў мне галаву сваімі пражэктамі ды адстаў. Далей было спакойна, як ніколі. Я нават і падрамаць умудрылася.

– Злаўлю, Марыя, і быць табе без прэміі!

- Так вам і папалася!
- Пабачым, пабачым!
- Слабо? Злавіце раней!

Было відаць, паміж персаналам галоўны ўрач стварыў людскую атмасферу даверу і шчырасці.

Адзначыў я педагогічную здольнасць лекара, між іншым, бо ад спаткання, якое чакалася, мяне пачалі разбіраць ужо дрыжыкі. І не здзіўна: я ўбачу зараз чалавека, які столькі зрабіў людзям гора і цяпер перажывае!

Выдалі халат, і мы з галоўным пакročылі ў палату.

У пакойчыку – тыповым для ўсіх бальніц – сядзеў на ложку замухрышкаваты лысы чалавек. Твар зморшчаны, вочы напалоханыя, а сам рухавы, як малпа.

Хворы адразу да ўрача:

- Добры дзень, таварыш доктар!
- Дзень добры!
- Нізкае вам ушанаванне!
- Кланяюся і я і вітаю.
- Дзякуй, доктар!
- Ну, як правялі ноч, Мікалай Іванавіч?
- Кашмар, доктар! І галава...
- А што такое?

Але хворы на пытанне далей не адказваў. Толькі пакасіўся на мяне ды як бы ўспомніў:

- Доктар, а сястрычка ноччу спала!
- Хто, Марыся?
- Яна!
- Не можа такога быць!
- Спала! Застукаў я яе!

Мы з доктарам пераглянуліся.

– Мікалай Іванавіч, штосьці вы блытаеце! Каб наша Марыся, якой я нядаўна прэмію выпісаў, выдатніца медыцынскай службы, чый партрэт вісіць на Дошцы гонару, – спала? Не паверу! Быць такога не магло – вам здалосся!

– Сам бачыў, слова гонару! Некалькі разоў падыходзіў нават правяраць. Схавалася ў куток за вазоны, звалакла туды крэслы і сабе дрыхла.

– Не можа быць!

– Та-ак!

– Зрэшты, ноччу спаць усім хочацца, асабліва маладыя гэта любяць.

– Спала яна, на ўласныя вочы бачыў, законна кажу!

– Гм! Ну, я ж ёй!..

– Коўдрай нават накрылася! Бальнічнай, прапаленай у адным месцы жалызкам!

– Гм!.. Гм!.. Мо яшчэ ў яе хто і пад коўдрай быў, вы не паглядзелі?

– Праверыў дакладна. Адна спала, законна кажу.

– Памыліцца не маглі?

– Ні ў якім выпадку!

– Гм, а ты, выяўляецца, яшчэ і «сексот»?

Шылаў, не задумваючыся:

– Так точно! Падпісаў абавязацельства сакрэтнага супрацоўніка яшчэ ў 1937 годзе!

– Яно і відаць.

– Я вас не разумею.

– Затое я цябе – добра!

– Зноў вас не разумею.

– Слухай, Шылаў, а табе якая бяда?

У вачах чалавека перапалох ад таго, што нечым начальству не дагадзіў:

– Мне-е?!?

– Табе, табе!

– Я – нічога... Я сам разумею, што ноччу спаць усім хочацца...

Але падумаў: вам карысна пра гэта будзе даведацца...

– Чаму?

– Бо дысцыпліна ў бальніцы патрэбна! Як кожны пачне спаць, калі ўздумаецца...

– Наконт дысцыпліны – маеш рацыю. Але пачуць пра гэта ад цябе мне зараз непрыемна.

– Я вас не зразумеў.

– Паўтараю – непрыемна!

– Чаму?

– Бо яна толькі што сказала мне сама. Сама прызналася, разумееш цяпер? Павінную галаву не сякуць!

– Прызна-алася?

– Вось і таварыш старонні нават чуў.

Зноў спіна ў яго забегала, як у малпы:

– А што я такое сказаў?.. Я, доктар, нічога такога і не кажу... Я толькі, доктар, думаў...

– Кепска вы думалі, Шылаў.

– Я стараўся...

– Не патрэбна мне такое старанне! А каб больш не сунулі нос не ў свае справы, з бальніцы заўтра вас выпісваю!

Чалавека бытта раптам укалолі:

– Як гэта – «выпісваю»?!

– Звычайна.

– Не маеце права! Я паскарджуся на вас, грамадзянін доктар. Я правы савецкага хворага ведаю выдатна.

– Давайце, грамадзянін Шылаў, скардзіцеся. Хоць зараз бяжыце. Вы – зможаце гэта зрабіць. Але ў мяне – усё! Так што на заўтра рыхтуйцеся.

Успомнілася, як доктар учора вечарам казаў: «варты Чэхава, Дастаеўскага». Няпраўда. І пры Сталіне катамі, мабыць, былі толькі нікчэмныя душы і ўбогія інтэлекты.

Цяпер зразумела, чаму Быкаў не пайшоў з намі. Гутарыць з такой гнідай ды адначасова сабе ўяўляць, якіх самародкаў вось гэтыя паганья рукі адправілі на той свет, – толькі сэрца трывожыць.

Адным словам, з тыпам мне расхацелася ўжо не толькі гутарыць – на яго больш глядзець не мог.

І яшчэ.

На дзіва, сустрэча дала мне такі стрэс, што нават беды мае як бы паменшалі. Ужо хацелася бегчы на вакзал па білет, бо дома мяне чакалі пільныя справы.

Раздзел трэці

Першая спроба абароны

Пасля выключэння мяне з партыі ў гаркаме я падаў апеляцыю ў абкам. З Масквы вярнуўся ў ваяўнічым настроі ды пачаў чакаць вынікаў заявы.

Прайшоў адпаведны тэрмін, і для разбору справы мяне выклікалі зноў на парткамісію абкама, дзе я яшчэ раз пераканаўся, што гэта ўстанова (парткамісія) – марыянетка сакратароў і нічога абсалютна самастойна не вырашае.

Тады паклікалі мяне на бюро абкама.

Перад тым як туды пайсці, каб чаго лішняга не нагаварыў, не зрабіў сабе горш, устрывожаная жонка амаль сілком сунула мне ў рот тры нейкія жоўценькія пілюлькі ды ўзяла абяцанне: праглыну пару штук яшчэ і перад тым, як браць слова.

Да гэтага дня штосьці не заўважаў, каб хоць якія лекі мелі на мяне ўплыў, але сваёй кабеце падпарадкаваўся. Тым больш, што трывога яе была зразумелай. Сям'я вялікая. Колькі часу хаджу без працы якімсьці ізгоям. Нідзе мяне не друкуюць, друкаваць і не збіраюцца, як і не запрашаюць выступаць, праз гэта ад Бюро прапаганды мастацкай літаратуры перасталі ісці пераводы – абарвалася апошняя крыніца даходаў. Грошай цяпер не атрымліваю ніадкуль – усё трымаецца ў сям'і на

жонцы. Добра, што ёй дырэктар трапіла людскі. Каб жонка мела лішнюю капейку, дырэктар Смольская ўсе прыдзіркі вышэйшых чыноўнікаў ад яе адмятала і выдзеліла жонцы аж дзве з паловай стаўкі – 39 гадзін на тыдзень. Настаўнікі ведаюць, што гэта за нагрузка.

Бюро вёў Мікуловіч. На станоўчы вынік у гэтай інстанцыі надзеі было мала, але ў запасе я меў яшчэ Бюро ЦК КПБ. На пасяджэнні Мікуловічу, Малочку ды Ульяновічу я збіраўся выказаць усё, што пра іх думаю. Даў сабе слова: я ж ім урэжу, яны мяне запомняць! Напэўна, прысутнічаць будуць многія карэспандэнты і так, староння публіка. Усе яны пабачаць, чаго я варты, і на гэтым скончацца ўсе мітрэнгі!

Ды пілюлі, заразы, як на тое, менавіта на гэты раз зрабілі сваю чорную справу.

Калі старшыня парткамісіі Хамянюк размалёўваў усе мае злачынствы, у якія наўрад ці сам верыў, я слухаў яго надзіва абьякава, бытта гаварылі зусім-зусім пра іншага чалавека і мяне гэта не датычыла.

І вось далі мне слова. Узняўся я з крэсла ды раптам адчуў, што нібы знаходжуся ў якімсьці тумане. Мяне абсалютна нічога не цікавіць. Было ўсё роўна, што пра мяне гавораць і хто што пра мяне думае. Не хацелася ні абараняцца, ні наступаць, ні рэзаць «праўду матку», воля мая цалкам растварылася некуды без следу, а я страціў адчуванне, дзе знаходжуся.

Пастаяў я, пастаяў перад народамі, выстаўлены, бы на расстрэл, у тым самым круглым зале абкама партыі, дзе дзвесце гадоў таму кароль з вяльможамі праводзіў пасяджэнні, ды сеў, не зусім нават упэўнены, што ўсё адбываецца не ў сне.

Прачнуўся я ад таго дурману назаўтра, ды было позна. А тут і на Васілія звалілася бяда ды выбіла з-пад мяне апошнюю апору.

Ужо выслалі за граніцу Салжаніцына. У газетах ішлі калектыўныя пісьмы ў падтрымку «своечасовага і правільнага»

рашэння. Пад адным з іх быў і подпіс Быкава, што выклікала ў пэўных колах сенсацыю.

Васіль таго подлага пісьма не бачыў і ў вочы – сведчу перад судом вечнасці. Яго сфабрыкавалі якраз, калі Быкаў на доўгі час выехаў на Магілёўшчыну ў камандзіроўку з Генадзем Бураўкіным ды іншымі. Але ж цяпер мільёнам сваіх чытачоў Васіль гэта растлумачыць не мог, як і сказаць пра тое, што яго пратэст не надрукуе ў СССР ні адзін орган.

Яшчэ больш Васіля пакрыўдзіла салжаніцынская фраза з таго выпадку, сказаная па радыё «Свабода». Быгта Аляксандр Ісаевіч не ведаў, у якіх Васіль умовах, што ён можа зрабіць, а чаго – не. Тлумачэнне гэтаму было адно: сказана Салжаніцыным пад гарачую руку.

Адным словам, страшна было глядзець, да чаго давялі тады наш нацыянальны гонар розныя палітыканы, кар’ерысты і маніпулятары. Васіль і так не вылучаўся добрым здароўем, а тут раптам счарнеў, зрабіўся худы, хілы, а яго голас – нейкі танклявы. І, вядома, дапамогі мне хоць бы маральнай даць не мог. Давялося бяду сваю насіць у сэрцы самому.

Гэта было дно маіх няўдач.

Другая спроба абароны

Наступная мая апеяльцыя трапіла да інструктара парткамісіі ЦК КПБ Івана Баранава.

Я ўжо зблізку бачыў парткамісіі гаркама, абкама і ведаў, якія яны подлыя. Ад трэцяй нічога добрага не спадзяваўся, таму што справа ўскладнялася для мяне яшчэ больш, бо Баранаў працаваў калісьці першым сакратаром Гарадзенскага гаркама партыі і шляхі нашыя ўжо перасякаліся.

У 1955 годзе я, старшыня мясцовага літаб’яднання, хадзіў да яго па дазвол, каб надрукаваць у абласной газеце артыкул

пра Міхася Васілька з нагоды 50-годдзя паэта. Баранаў ужо аднекуль ведаў, пра што буду яго прасіць, і да размовы быў падрыхтаваны. Адразу мяне аблаяў за дапамогу мацёраму буржуазнаму нацыяналісту – Васільку, які ў часы акупацыі бытта бы «якшаўся» з Беларускім камітэтам у Беластоку.

З камітэтам Міхась уступіў у кантакт па заданні партызанскай брыгады, камісарам якой быў тагачасны сакратар Гарадзенскага райкама партыі Дайнека, чаго Баранаў не ведаць не мог. Каб патрапіць пад шумную кампанію барацьбы з нацыяналізмам, якая тады грывела, адказную і небяспечную місію Васілька Баранаў браць пад увагу не хацеў: яна яму была невыгоднай.

Адным словам, чыноўнік тады мяне аблаяў. У адказ я штосьці рэзкае кінуў, а Баранаў павысіў голас яшчэ мацней. І скончылася наша дуэль тым, што Баранаў папёр мяне з кабінета ды патэлефанаваў сакратару партарганізацыі рэдакцыі Тропіну, каб той зараз жа выключыў Карпюка з партыі за пасобніцтва мацёраму нацыяналісту.

Справу маю тады ўладзіў Максім Танк. Аднак зуб на мяне Баранаў займеў. І цяпер – на табе, маеш! – праз колькі гадоў сустракаюся з тым самым Баранавым у Менску ў ролі прасіцеля.

Прымаючы з маіх рук апеяцыю, Іван Аляксеевіч адкрыта з мяне пакпіў:

– Навошта табе марнаваць час і паперу? ЦК КПБ цябе ўсё роўна не адновіць! Хопіць таго, што мы на рэспубліканскай парткамісіі пацвердзім рашэнне гарадзенскага бюро!

Я агрызнуўся:

– Справа ваша – матэрыял прыняць, зарэгістраваць і даць яму ход.

І праўда, парткамісія пры ЦК на сваім пасяджэнні неўзабаве справу без мяне разгледзела і, вядома, пакінула без змены. Далей мае паперы Баранаў накіроўваць не спяшаўся, як я ні бамбіў ЦК пісьмамі і тэлефоннымі званкамі.

А час ішоў. Ад радні і нешматлікіх знаёмых, што яшчэ мяне не абміналі, я даведаўся, як пастарэў, згорбіўся і счарнеў з твару. Ды і сам адчуваў, як слабну з кожным днём, як падаю духам, раблюся паньлым, змрочным, хоць у размове з блізкімі стругаю з сябе героя. Некуды падзеўся мой сон, таму днём і ноччу лазіў я, бы лунацік, па пустых гарадзенскіх вуліцах і па лесе.

Тады сябе пачаў угаворваць: трэба ратавацца, бо інакш затопчуць. Ратавацца мушу. Няўжо дапушчу, каб узялі нада мной верх розныя бюракраты-авантурысты? Не прапускаюць справы на бюро? А я ўсё зрабіў, каб яе прабіць?

Адным словам, я не пераставаў верыць, што недзе існуе справядлівасць, што ёсць людзі, якія напэўна ва ўсім гэтым разбяруцца і мяне абароняць.

І вось на ўрачыстым юбілеі нейкага нашага класіка, карыстаючыся запрашальным білетам ад Саюза пісьменнікаў БССР (з членаў СП СССР мяне яшчэ не паспелі выключыць), у оперным тэатры я нахабна прарваўся цераз ахову да Пятра Машэрава ды заявіў, што лічу сябе ні ў чым не вінаватым, сумленне перад партыяй і людзьмі маю чыстае, але мяне нядобразычліўцы здорава пакрыўдзілі. Папрасіў яго асабіста пацікавіцца маёй справай, а маю апеляцыю вынесці на абмеркаванне Бюро ЦК КПБ. На маё здзіўленне, Машэраў з прыязнай ветлівасцю мяне выслухаў і просьбу паабяцаў уважыць.

Дзякуй Богу, слова сваё гэты чалавек стрымаў.

У прыёмным пакоі

Тая падзея адбылася памятным для мяне днём – 2 снежня 1972 года – і ўражанне зрабіла магутнае. Тое, што я там бачыў і чуў, было надта маляўнічым ды характэрным для сваёй эпохі. Такого не вычытаеш ні ў адной кніжцы, ні ў адным газетным

артыкуле, таму лічу сваім абавязкам яго абнародаваць, пакуль памяць яшчэ трымае ў галаве ўсе дэталі, а сэрца захавала выразныя сляды таго хвалявання.

Нас, выключаных з партыі, у прыёмным пакоі на пятым паверсе ўсім вядомага будынка ў цэнтры Менска сабралася шэсць чалавек. Мужчыны нервова хадзілі па пакоі ды са злосцю касіліся на чорную скрыначку радыё, з якога расфуфыраная сакратарка ад няма чаго рабіць бесклапотна слухала якуюсьці цягучую музыку. Мяне ж разабрала дзіўная абьякавасць – на гэты раз ужо без ніякіх пігулак. Пра тое, што чакала, я абсалютна не думаў, толькі глядзеў ва ўсе вочы ды прыслухоўваўся, ходзячы па паркеце разам з калегамі па няшчасцю.

Было надта ж цікава.

Адзін штрафнік з планкамі баявых ордэноў на грудзях стараўся давесці суседу, што ў партыі яго абавязкова адновяць, бо сам Машэраў не раз бываў на яго лесаўчастку, бачыў, які там парадак, нават хваліў за гэта. І быць таго не можа, каб Пётр Міронавіч гэтага не запамятаў.

Другі мужчына гаварыў, што ён старшыня калгаса, калісьці не хацеў заараць траву пад кукурузу, хоць атрымліваў вымову за вымовай. Пётр Міронавіч той яго ўчынак, напэўна, цяпер успомніць ды ацэніць – іначай быць не можа!

А нейкі высокі, сухі ды панылы, як сыч, стары прафесар пераходзіў ад адной пары да другой і шаптаў:

– Товарищи, но ведь Машеров матерый националист, вы не находите? Послушайте, товарищ, но ведь...

Нарэшце, пачалі выклікаць па адным на расправу. На дзіва, людзей затрымлівалі за дзвярыма чамусьці ўсяго хвілін пяць. Мужчыны выскоквалі праз вялізныя дзверы з прысудам, як ашалелыя, нічога не чуючы, не бачачы і нічога не гаворачы. Дый было такое ўражанне, што яны раптам страцілі здольнасць гаварыць! Дзяўчына цяпер выступала ўжо ў ролі нейкай сястры міласэрнасці і кожнаму цярпліва паказвала, як выйсці, а мужчыну з планкамі ўзяла нават пад локаць і правяла ў калідор.

«Што яны робяць?! – закіпеў у маёй душы бунт. – Напрыклад, у мяне гэтак усё забытана, хіба ж за такі кароткі тэрмін можна разабрацца ў справе?!»

Але вось пераступіць заветны парог дайшла чарга і да мяне. Нарэшце!

На бюро ЦК КПБ

Зрабіў я некалькі крокаў, і перада мной адкрыўся зеў велізарнага, як футбольнае поле, кабінета першага сакратара ЦК КПБ. З левага боку пад сцяной выцягнуліся адзін за адным чатыры ці пяць сталоў, а яшчэ два сталы ў процілеглым ад мяне канцы, у самым яго тарцы, стаялі ўпоперак, утвараючы з мэблі такім чынам літару «Т». Уздоўж тае перакладзіны, як апосталы на малюнку «Тайная вячэра», расселіся важна члены бюро ЦК, а пасярэдзіне – сам Машэраў. Мяне пасадзілі ад сябе надта далёка, у канцы ножкі «Т», пад мікрафон.

І пачалася мая справа.

Баранаў спачатку выклаў, як я ўтаіў ад партыі колькасць бацькавых кароў – упісаў у аўтабіяграфію на адну рагулю менш. Утаіў аднаго каня, а зямлі – аж на трынаццаць гектараў! Як падрабіў даведкі для асабістай справы. І што з партыі ўжо выключаўся неаднойчы.

У самым разгары баранаўскага даклада нейкі нецярплівы вайсковец з ліку «апосталаў» паспрабаваў дапамагчы Івану Аляксеевічу:

– Ён яшчэ і ў нямецкім лагеры сядзеў!

– Ён з лагера нават уцё-ок!..

Са словаў другога падказчыка выходзіла, што знаходжанне ў нямецкім лагеры і асабліва ўцёкі з яго – немаведама якая загана.

Бліжэйшы да мяне з членаў бюро сядзеў сакратар ЦК КПБ па сельскай гаспадарцы І. Міцкевіч – той, якога я некалі папракаў за чужы ордэн, які ўсяго праз 10 гадоў у Маскве ў Вялікім тэатры оперы і балета папросіць у мяне прабачэння. Цяпер ён не вытрываў, падаў рэпліку таксама:

– Мы з ім разбіраліся не раз, калі яшчэ працаваў я ў Гародні. Чатыры з палавінай гадзіны аднойчы гутарыў з ім, а пераканаць так і не змог. Закарanelы! Што ж, бацька яго – мацёры кулак, а сам ён – сын кулака! Праўда, у яго цешча залаты чалавек – Фаіна Абрамаўна Цыгельніцкая. Старая рэвалюцыянерка і сяброўка па падпольнай барацьбе Прытыцкага. Сам жа ён адкрыты вораг і антысаветчык!

Гэтага яму здалася мала. Міцкевіч падумаў, што б дабавіць яшчэ, і кінуў:

– А сябруе, ведаеце, з кім?

Тут абвёў вачыма сяброў і вытрымаў паўзу, каб прысутных уразіць яшчэ больш:

– З Алесем Адамовічам!

Ну, заахвачаны такімі рэплікамі, Баранаў пасыпаў зноў факты. Маўляў, невядома, дзе я правёў у вайну цэлы год – няма даведак. Як гэта я з лагера ўцёк, калі адтуль не мог уцячы ніхто! Яго бацька перад вайной кулацкім падаткам абкладаўся, і таму можна зразумець, чаму ў сына такія паводзіны. Адным словам, паводзіны яго – акурат шкоднага ворага і антысаветчыка!

А далей дакладчык пачаў паўтарацца ды нешта блытаць.

Машэраў свайго інструктара слухаў, слухаў, нарэшце нецярпліва абарваў:

– Ты, Баранаў, нам тут пачаў нейкія байкі заліваць! Гэтак і на мяне можаш накалупаць матэрыялу!

Збіты з панталыку, дакладчык замоўк, на яго твары з’явілася дурнаватая ўсмешка.

Машэраў нядобра на яго паўзіраўся, працягнуў:

– Адназначна можаш! Якую табе даведку трэба на ўцёкі з лагера? Хто табе яе выдасць? Немец? А дзе ты фрыца таго, што правароніў на пасту таварыша Карпюка, цяпер возьмеш?

За сталом некалькі галасоў хіхікнула.

Машэраў далей гаварыў:

– Што ён уцёк з лагера? За гэта малайчына! А ўцёкшы, не куды-небудзь пабег, не да мамкі на печку, толькі – у партызаны, каб з немцамі ваяваць!

Тут раптам той самы нецярплівы вайсковец ужо зусім у іншай танальнасці Машэраву падказаў:

– А ён яшчэ на фронце нават паранены! І два разы паранены, адзін – вельмі цяжка!

Машэраў на падказку падхаліма нават вухам не павёў:

– З гэтага боку таварыш Карпюк – чалавек чысты. А кулацкі сын? На Беласточчыне польскія таварышы вазілі мяне на яго хутар, і я бачыў, якія гэта кулакі: ланцём шчы хлябалі. Таксама і бацька яго быў у партызанах, нават і маці. Карпюкі ваявалі, больш бы ў нас было такіх патрыётаў у вайну! Мы не за гэта Аляксея Нічыпаравіча цяпер разбіраем.

Я сваім вухам не верыў. Бо ўсяго спадзяваўся, але каб аж так павярнуліся мае справы?!

Тым часам Машэраў, устаючы з-за стала, – высачэзны, даўгі, – спакойна і ўпэўнена гаварыў далей:

– Мы разбіраем яго справу за выступленні на з’ездах і пленумах СП БССР. Вы, таварыш Карпюк, калі і бачылі што-небудзь заганнае, то, як сапраўдны камуніст, павінны былі ў першую чаргу сюды прыйсці ды выкладваць, што маеце, а вы як рабілі? Вылезеце на трыбуну ды галосіце на ўсю рэспубліку. Я, бывала, прывязу з Масквы гасцей у Саюз пісьменнікаў Беларусі, а яны з Быкавым, Адамовічам павылазяць на трыбуну ды на гасцей валяць, а мне – хоць скрозь зямлю праваліся! Вось за што мы вас цяпер разбіраем. Думаю, варта тут паслухаць камуніста Карпюка, чаму ён так сябе паводзіць. Няхай нам тут скажа, што ён аб гэтым думае. Пярэчанняў няма? Не чуваць. Тады – слухаем!

А я ўсё не верыў сваім вушам. І «таварыш Карпюк», і «камуніст Карпюк», і «Аляксей Нічыпаравіч». І чаму перад выступленнямі не заходзіў да яго (бытта мяне пусцілі б у гэты самы кабінет на пятым паверсе!). І тое, што Машэраў на ўласныя вочы аглядаў на Беласточчыне наш хутар...

Раптам я адчуў, як устрапянулася мая душа. Як кожная клетачка мая напаўняецца сілай. Як вырастаюць ў мяне крылы!

Гэта была за шмат-шмат гадоў, за тысячагоддзі мая першая перамога над хлуснёй!

Гэта быў мой даўночаканы трыумф!

А сказаць мне было што. Я пра гэта думаў і перадумаў усе апошнія месяцы, тыдні, дні, гадзіны, а яны цягнуліся надта марудна. Таму цяпер, не чуючы пад сабой ног, я ўсхапіўся ды пачаў больш-менш спакойна і ўпэўнена гаварыць:

– Га, чаму сябе так паводзіў? Бо іншыя, Пётр Міронавіч, любяць за вугламі брахаць, а калі выйдуць на трыбуну, то гавораць ужо зусім-зусім іншае. Гэта, па-вашаму, правільна? Так сябе павінны сапраўдныя людзі паводзіць? Па-мойму, калі ты маеш што, то з гэтым і на народ выходзь ды гавары, а не брашы за вугламі. Я сябе паводзіў паводле такой менавіта этыкі. Што, мажліва, памыляўся часамі? Мабыць, і вельмі памыляўся. Аднак я Вас, Пётр Міронавіч, і вас, шаноўныя члены Бюро ЦК КПБ, тут спытаюся: які грамадзянін, камуніст і чалавек лепшы: ці той, хто да ісціны даходзіць цераз пошукі ды памылкі, ці той, хто ўспрымае яе, гэту ісціну – адзіную і непаўторную, – як завучаны ўрок?

Сказаў я гэта, бы адрэзаў, і сеў. Ды сам нават здзівіўся, што бразнуў такой удалай думкай.

Выпаліў проста і хітра!

Але ж і ўдалося мне! Ні «апостал» вайсковец, ні Міцкевіч, ні Баранаў, вядома, для мяне не «шаноўныя», але чорт іх бяры, хай абліжуцца!

Толькі, Божа мой, што пачалося пасля мной сказанага!

– А-а, то вы так ісціну шукалі?! – па-маладому зноў ускочыў на ногі Машэраў ды не без сімпатыі пачаў мяне касціць. – Перад кім вы яе шукалі, перад абывацелямі? А ці ведаеце, людзі гэтыя вам апладзіруюць, падхіхваюць, а затым сюды прыходзяць, сядваюць во на гэтае крэсла ды рознае свінства на вас валяць! Так, так, не здзіўляйцеся, я вам праўду гавару, – валяць! А вы – зноў усё свае! Так камуністы сябе паводзяць?

Машэраў, як вядома, звычайкі лезці па словы ў кішэні не меў. Яны і на гэты раз ліліся з яго патокам. Касціў мяне гэтак мінут з трыццаць, успамінаючы факты з маёй біяграфіі, са спатканняў, з чаго я зрабіў сабе выснову: служба даносаў у беларускім ЦК партыі стаіць на вышыні.

За першым сакратаром ЦК узялі слова Кузьмін, Аксёнаў, але і ў іх адчуваліся тая самыя добразычлівыя ноткі.

Адным словам, пытанне маё на Бюро ЦК КПБ разбіралася амаль тры гадзіны, а час праляцеў, як адно імгненне. Выходзіў я з кабінета, бы на крылах.

У прыёмнай перадавалася ўсё тая ж класічная музыка, і ўпершыню ў жыцці я адчуў яе магутнае харавство.

З апарата плылі не гукі, а нейкія гаючыя лекі, якія хтосьці далікатна ліў на маю збалелую душу, і яна на вачах набірала сілы і спакою.

І дарогі мне паказваць не трэба было. Але я выходзіць не спяшаўся, бо надта цёпла і прыемна ззяла электрычнасць, весела і прыязна свяціўся жоўты лак мэблі, стралялі радасныя прамені ад крышталю на стале ды кінулася мне ў вочы надзвычай густоўная прычоска з каштанавых валасоў дзяўчыны, якую, мабыць, выбіралі на рэспубліканскім конкурсе прыгажунь – аж вачэй нельга было ад яе адвесці!

Нарэшце, выйшаў я ў калідор і свабодна пакрочыў, а грудзі мае поўніліся ўсё тым самым пачуццём перамогі.

Эх, як прыемна было адчуваць такое!

Як прыемна было жыць!

Людзі, я вас усіх люблю і зноў усіх вітаю!

... Між іншым, вярнуўшыся дамоў, у наступны дзень я ў добрым настроі зайшоў ва універмаг. Зайшоў проста так, як ходзяць у лес, каб пабыць аднаму. Стаю перад прылаўкам. Гляджу на тавар і зусім яго не бачу, а проста бытую сам з сабой ды ўсё перажываю ўчарашняе здарэнне ў Менску на пятым паверсе галоўнага партыйнага дома, захапляючыся такім дасціпным сваім адказам. Заадно дзіўлюся: як сумясціць Машэрава, з яго ўзроўнем мыслення, з узроўнем і норавамі яго паплечнікаў, якія падпявалі яму на бюро, бы флюгеры. Успомнілася: у жыцці падобную з'яву я ўжо назіраў і гэтаксама тады дзівіўся сумяшчэнню Старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР Васіля Казлова і міністра НКУС Лаўрэнція Цанавы. Ад таго, што абодва – Машэраў і Казлоў – працавалі з такімі нікчэмнасцямі і не толькі іх цяпелі, а, найхутчэй, лічылі сваімі паплечнікамі, вобразы аднаго і другога блеклі.

Раптам чую, мяне нехта далікатна бярэ ззаду за локці, пасяброўску іх націскае, а знаёмы голас на вуха кажа:

– Ну і малайчына, што адбіўся! Віншую! Я за цябе ад душы рады! Так і далей трымаць!

Я азірнуўся, ды чалавек пайшоў ужо.

Па фінскім цёмным касцюме ў белую палоску я пазнаў самага заядлага свайго ворага, арганізатара свінства на мяне, Быкава і Клейна. Яго жэст надта азадачыў: як гэта разумець? І што цяпер: радавацца мне яшчэ больш ці насцярожыцца?

... Праз пару тыдняў пасля таго, як вярнуўся я з Менску, паклікалі мяне ў гаркам і далі пачытаць рашэнне Бюро ЦК. На дзіва, там зноў былі пералічаны ўсе мае ўяўныя злачынствы, а пад канец стаяла: ЦК пакідае мяне ў партыі, але не таму, што не было за што выключыць, а з-за майго шчырага раскаяння ды прызнання памылак. Захацелася зараўці: дзе ж тыя памылкі?! На бюро зусім інакш ставілася пытанне!

«Баранаў – ах, штукаар! – адыграўся на мне, – хапіла мяне здагадка. – Ведае, паганец, што я зноў да Машэрава не пабягу!»

Узнімаць бунт і бегчы ў тую кантору другі раз мне ўжо расхацелася. Такі ўзялі нада мной бюракраты верх.

Раздзел чацвёрты

Вяртанне да нормы

Літаральна праз нейкі час усё пачало ў нас мяняцца, бы ў той байцы. Напэўна, у многім спрычыніўся да гэтага Машэраў, які ўсё больш уваходзіў у справы рэспублікі.

Мне і Клейну вярнулі партбілеты.

Быкаў не толькі стаў лаўрэатам, але і газеты ўсё часцей пачыналі яго хваліць.

У вобласці стала больш парадку.

Адзін за адным абармоты паляцелі з пасадак. Зрэшты, некаторыя да таго сябе скампраментавалі, што органам кантролю аблегчылі іх звальненне.

«Генка» папаўся на непрыстойных махінацыях. З «мэра» горада перавялі яго дырэктарам камбіната. Бачачы, што ўсё гэта толькі пачатак, аднойчы напіўся ды з дубальтоўкі стрэліў сабе ў рот.

Магільніцкі выбіўся ўжо ў пракуроры рэспублікі. Вельмі пышна сябра пахаваў. Яшчэ дапамог яго судовую справу ануляваць, але пагарэў неўзабаве і сам на вядомай у рэспубліцы авантуры, пасля чаго яго звольнілі з пасады ды выключылі з партыі.

Затым наш абласны цэнтр патрэсла справа высокапастаўленых паляўнічых.

Згаданы ўжо сакратар абкама партыі Аляксандр Ульяновіч з начальнікам КДБ Кузняцовым і намеснікам старшыні аблвыканкама Пронькам былі да ўсяго заўзятымі браканьерамі. Гэтыя зухі пад Новы год заехалі ў дзяржаўны Белавежскі заказнік, каб разжыцца на свята дзічынай. Панапіваліся, кажуць людзі, да таго, што ў вачах ім стала двацца ды траіцца. У выніку чаго адзін, страляючы бытта бы па кабану, загнаў жакан Ульяновічу ў жывот.

Пасля гэтага выпадку не толькі пастралілі васьмярых ганцакоў высокапастаўленых паляўнічых. Усіх «варашылаўскіх стралкоў» Машэраў зараз жа звольніў з працы.

ЦК КПБ у пакаранне з абкамаўскай пасады зняў і Ульяновіча. Але, як трапна сказаў наш мудры Кандрат Крапіва, бюракраты паасобку не жывуць, існуюць толькі клубамі. Вось і гэты чалавек, маючы за сабой шмат сяброў, надта ж хутка дамогся памілавання і стаў намеснікам міністра культуры. Калі выйшаў на пенсію, узначаліў у Менску музей ВАВ.

Здавалася б, падзеі павінны ўжо былі навучыць няўрымслівага Аляксандра Восіпавіча. Ды натура браканьера не дае чалавеку спакою і цяпер. Зноў смаліць па пісьменніках – на гэты раз ужо ад менскай вандэі.

Чацвёртага ліпеня 1987 года рэспубліканская газета «Звязда» на ўсю Беларусь абрынула рэзкі артыкул, падпісаны таксама і Ульяновічам (ўсяго аўтараў – шэсць), у якім крытыкавала В. Кандрацьева, Д. Граніна, А. Адамовіча, Ю. Балашова за «...актыўную прапаганду тэзіса аб агульначалавечым гуманізме, у аснове якога ляжыць біблейскі заповіт «не забі», за прыдуманую асобнымі літаратарамі «акопную праўду»...

Што знаходзяцца яшчэ і цяпер такія аўтары, не дзіва. Іншаму цемрашалу хоць кол на галаве чашы, а ён будзе плявузгаць сваё, бо і праўду людзі кажуць: на свеце бывае ўсё, акрамя слу-

поў, каб падпіраць неба, акрамя паясоў, каб падперазаць горы, акрамя мяжы глупству.

Успамінаю тут Ульяновіча між іншым. Хачу праблему ўзняць глыбей.

Адразу пасля землятруса ў Ленінакане мой сын, які прымаў удзел у ратавальных работах ад Сухумскага фізіка-тэхнічнага інстытута, мне паскардзіўся:

– Разумееш, тату, у сапраўдны бетон бухнеш кувалдай, і яна са звонам адскочыць. А там удар у любое месца па панелі – і кувалда праваліцца па ручку, як у труху! Бо цэмент пайшоў налева! Армура не зварана, прэнцікі кожны па сабе. З-за вечнага разгільдзяйства дзевяціпавярхоўкі развальваліся лёгка, бы картачныя домікі, і процьму народу прыдушылі!

Калі гаварыць паралелямі, у часы застою і нашая мараль будавалася на каркасе, зробленым вось такім цяп-ляпам. А мы дзівімся, адкуль бяздушныя бюракраты, адкуль такія сакратары райкамаў, што не маюць павагі ні ў дарослых, ні ў моладзі.

Не дай Бог цяпер землятруса, што перажылі мы ў 1941-1945 гадах!

Аднак мне, мужыцкаму сыну, які душой навекі зросся з зямлёй, на заканчэнне «Хронікі» хочацца спусціцца з інтэлігентных праблем і зноў пагаварыць пра сяло.

Разважанні пра мінулае

Пасля 1954 года хрушчоўскія рэформы адкрылі калгасам другое дыханне.

Дазволілі тады вярнуцца ў сёлы і выселеным ды вывезеным. Напалоханыя да смерці аднойчы, тысячы няшчасных мужыкоў – грамадзян СССР, карыстаючыся тым, што да 1939 года яны мелі польскае грамадзянства, з месца ссылкі адправіліся прамым ходам у ПНР: не захацелі паспытаць лёс яшчэ раз.

Акурат у той самы час у Маскве пабываў Конрад Адэнаўэр. Нямецкі канцлер да смерці сварыўся з Хрушчовым за кожнага немца, які яшчэ заставаўся ў СССР у лагеры, сварыўся гэтак, каб з Крамля яго чуў увесь свет. Нашых жа грамадзян у той час ад'ехала ў Польшчу дзесяткі тысяч – палякаў, яўрэяў, але нікога абсалютна гэта не хвалявала.

Выязджалі, каб пры перамене ўлады ў СССР зноў не трапіць у ранейшую сітуацыю і не скончыць жыццё ў ссылцы. Аднак ніхто не спрабаваў іх адгаварыць, супакоіць, стрымаць.

Толькі большасць высланых усё ж такі вярнулася да родных пенатаў. Зноў жа ніхто ў іх не папрасіў прабачэння. Аб іх невінаватасці не было абвешчана ўсенародна, не гаворачы аб афіцыйнай рэабілітацыі, – сарамліва выпускалі, і справе канец, чым далі падставу для розных правакацыйных меркаванняў.

Паўтараю, цяпер нам вядома, што ў 1940-1941 гадах з Заходняй Беларусі вывезлі ў Сібір 400 000 чалавек, гэта значыць 10 працэнтаў усяго насельніцтва Заходняй Беларусі. А вывезеных пасля вайны ніхто не лічыў і лічыць, здаецца, не збіраецца. Хоць зрабіць гэта вельмі ж лёгка. У кожным сельсавеце Гарадзеншчыны ляжаць асабовыя справы сялян, на якіх накладзены рэзалюцыі энкэвэдэшнікаў: «семья кулака, подлежит ликвидации хозяйство, а члены семьи – к высылке». Толькі прайдзіся па сельсаветах, палічы...

Адным словам, цяпер не скажаш, колькі іх было, наднёманцаў, тады на высылцы і колькі ў лагерах – 10 тысяч, сто, паўмільёна, а колькі памерла ў халоднай тундры, стэпах Казахстана і дзе іхнія магілы.

Ніхто не вярнуў ім і адабраных гаспадарак, дамоў, млыноў ды кузняў з варштатамі. Прыбітыя, прыніжаныя і напалоханыя, яны яшчэ доўга прыходзілі ў сябе, ціхенька седзечы, як мышы пад венікам. Мінула пару гадоў, як людзі пачалі адкрыта гаварыць аб той несправядлівасці, але большасць так і закончыла сваё жыццё, не дачакаўшыся хоць якой маральнай рэабілітацыі.

Адным словам, пад канец пяцідзiesiąтых і ў першай палове шасцідзiesiąтых, покуль у верхніх эшалонах здзекаваліся з творчай інтэлігенцыі, жылі сабе прывольна і ў вус не дзьмулі, абзаводзячыся шыкоўнымі кватэрамі, ордэнамі, вучонымі званнямі, выдаючы замуж дачок, гэтак жа выгодна жэнячы сыноў, у вёскі Гарадзеншчыны разам з выселенымі вярнулася любоў да працы, народная добрасумленнасць, якая з гадамі пачала прабівацца наверх скрозь іржу крыўд і дзікага адміністравання.

Неўзабаве і сярод вясковага начальства, аб чым я ўжо гаварыў, навялі збольшага парадак. У нас гэтыя зрухі, дзякуючы сумленнаму і аўтарытэтнаму нават у прывольным Крамлі Пятру Машэраву, пачаліся значна раней, чым па краіне Саветаў (толькі гэтым я тлумачу, што на Беларусі ў часы застою амаль не арыштоўвалі, не высылалі за граніцу, не садзілі ў «псіхічку» дысідэнтаў).

Услед за Ульяновічам з Гародні зніклі Малочка і Мікуловіч. Першым сакратаром абкама стаў Леанід Кляцкоў – чалавек ураўнаважаны, мудры, багаты душой і справядлівы. Ён адразу змікіціў, што ў дзяржаўных інтарэсах трэба вярнуць чалавеку Гарадзеншчыны веру ў здаровы розум і ў глыбокія маральныя вытокі нашай справы.

Не памятаю выпадку, каб Кляцкоў хоць адзін раз каго-небудзь з літаратараў не прыняў, не выслухаў, не дапамог, не вырашыў пытаньня паводле сваёй любімай прымаўкі: няма праблемы!

Толькі з'явіўшыся на пасадзе першага сакратара абкама, Кляцкоў адразу захацеў пазнаёміцца і са сваімі літаратарамі. Пры сустрэчы з Быкавым яму сказаў:

– Добра пішаце, Васіль Уладзіміравіч! Аб ваенных асабістах, я лічу, пішаце замякка! Трэба пра іх больш сурова пісаць! Я сам на фронце бачыў, колькі шкоды прынесла гэтае племя!

Забягаючы наперад, успамінаю выпадак, калі я з гісторыкам Міхасём Ткачовым зайшоў да яго напрыканцы 1987 года і

пацікавіўся: дык што ж адбылося ў Маскве на пленуме ЦК КПСС, што там такое Ельцын сказаў, чаму яго адразу пазбавілі ўсіх пасадаў?!

Удзельніка таго пленума Кляцкова нібы ўкалолі. Стары з болям у душы прастагнаў:

– Ой, як кепска атрымалася! Не трэба было, ні ў якім выпадку нельга было так з ім распраўляцца! – І з глыбіні душы вырываўся крык адчаю: – Навошта яны гэта зрабілі?!

Адным словам, пры Кляцкове мы пачалі выпростваць плечы.

Тыя самыя калгасы, саўгасы нават без падрадаў і арэндаў, дзякуючы дастатковай колькасці людзей на вёсцы і мурашынай іхняй руплівасці ды сціпласці, памалу пераўтварыліся ў мала дзе практыкуемыя ў Саюзе аб'яднанні творча працуючых калгаснікаў, аграномаў ды сельскіх інжынераў з іншымі прадстаўнікамі інтэлігенцыі (я не спецыяліст, вызначыць форму дакладна не бяруся!), на чале з чалавечнымі і мудрымі новымі старшынямі. Яны разам стварылі тое, аб чым сталі ўсюды гаварыць. Мяркуйце самі.

Згодна з паказчыкамі 1987-1989 гадоў па вытворчасці збожжа (каля 40 цэнтнераў з гектара!), мяса і малака на душу насельніцтва наша вобласць наблізілася да ўзроўню Заходняй Еўропы, значна абышоўшы астатнія рэгіёны краіны.

У параўнанні з іншымі рэспублікамі, зараз тая самая Беларусь, дзе так многа пясчаных земляў¹¹, камяніцы, – рэспубліка перадавая. Толькі поспехі яе ідуць, галоўным чынам, за кошт высокіх паказчыкаў у вёсках, далучаных да СССР у 1939 годзе. Дастаткова глянуць на зводкі па ўраджайнасці і дасягненні жывёлагадоўлі, каб пераканацца, што ўсходнія вобласці даюць на адну чацвёртую, па асобных паказчыках – на адну трэцюю частку менш. Але, беручы агулам, заходнія вобласці (Гарадзенская і Брэсцкая) усю рэспубліку выводзяць у перадавыя. (Напрыклад, за 1989 год па ўраджаі збожжа Гарадзенская вобласць Заходняй Беларусі дала 39,5 цэнтнера з

гектара, Віцебская вобласць усходняй Беларусі – 24,5 цэнтнера, Магілёўская – 28,5 і г. д.).

Такія рэаліі.

Адным словам, на агульнарэспубліканскія паказчыкі ў першую чаргу ўплываюць дасягненні Прынёманшчыны. Прычына «гарадзенскага феномену» аж просіцца, каб аб ёй заявіць на ўвесь свет.

Па-першае, прымусовая і бязглуздая калектывізацыя, вываз творчай інтэлігенцыі ды лепшых сялян разам з выдатнымі вясковымі спецыялістамі – млынарамі, кавалямі, стэльмахамі ды іншымі майстрамі – у Сібір, Казахстан у нас адбылася, дзякуй Богу, на 20 гадоў пазней глыбінных рэгіёнаў СССР – пазней на цэлае пакаленне! Працягвалася не так доўга і крывава, а праз чатыры-шэсць гадоў людзі вярнуліся да сваіх гнёздаў.

Па-другое, высланы ў 50-х гадах трапляў ледзь не ў райскія ўмовы ў параўнанні з тым, што перажылі вывезеныя ў канцы 20-х, у пачатку 30-х. Таму цалкам разбурыць творчую атмасферу ў нас, зусім разваліць мацерыковую народную культуру Правадыр і Настаўнік усіх народаў не змог.

Менавіта таму нашы вёскі амаль не ведаюць дэфіцыту рабочай сілы: з іх у горад не надта і выязджаюць, чаго не скажаш пра іншыя вобласці.

Вядома, і ў нас зніклі населеныя пункты з карт, але ж паўнакроўных вёсак не стала толькі дзвюх – Вялікай ды Малой Капліцы. Іх спляжыў хімкамбінат «Азот», пашыраючы свае цэхі. А здарылася злачынства таму, што ў той час, калі бульдозеры руйнавалі мураванкі абедзвюх Капліц, яшчэ не саспела грамадская свядомасць. Сёння, напэўна, адна «Паходня» гэтыя старажытныя вёскі, памянутыя ў дакументах XVI і XVII стагоддзяў, лёгка адстаяла б і знявечыць напэўна не дала б.

Прыезджыя дзівяцца нашым поспехам. Не толькі сельскагаспадарчым.

Будуюць у нас не так, як у Ленінакане.

На будаўнічых пляцоўках у нас наогул пануе лад, там нічога не марнуецца, усё ляжыць на сваім месцы.

Нават п'яніц у нас менш.

Пераважна ахайныя дамы ў вёсках і пасёлках.

Паміж сёламі, вёсачкамі заасфальтаваныя дарогі.

Захаваліся помнікі культуры, культавыя будынкі, як іх ні нявечыла вульгарная сталіншчына пры дапамозе сваіх апрычнікаў. І цяпер, напрыклад, калі ў Гародні ўдараць на Дабравешчанне званы ўсіх пяці храмаў, то цяплее на сэрцы, хочацца быць чысцейшым і дабрэйшым. І гэта – мне, атэісту са стажам, якому, здавалася б, не павінна было б быць ніякай справы да культавых атрыбутаў.

Наша моладзь не ведае нават, што такое талоны на малако, масла і мяса.

Ніхто не цкуе ўжо і нашых пісьменнікаў, усе мы з кватэрамі, тэлефонамі. Агорнуты гэтымі ілюзорнымі паказчыкамі, я не раз унушаў знаёмым і незнаёмым:

– Эх, хіба так наша рэчаіснасць выглядала б, калі б і прынёманскага краю не крануў катаклізм эпохі «Вялікага і Мудрага Правадыра ўсіх народаў ды Карыфея навук»?! На жаль, skutкі яго ўлады адчуваць будуць яшчэ і праўнукі.

Непрадбачаны кульбіт

Хацелася скончыць «Хроніку» на аптымiстычнай ноце, ды не атрымліваецца.

Нядаўна ў нас змянілася абласное кіраўніцтва. Мудры і справядлівы Леанід Кляцкоў, які сваіх літаратараў апекаваў і ўсяляк ім дапамагаў, а на зграю сталіністаў адзеў наморднік, нечакана для ўсіх пайшоў на пенсію. Тыя, каго я калі-небудзь крытыкаваў, хто затаіў да мяне антыпатыю, адразу пачалі дзейнічаць. Як па камандзе!

У канцы лістапада 1989 года праходзіў пленум Гарадзенскага гаркама партыі па нацыянальным пытанні. Я – аўтар некалькіх дзесяткаў беларускіх кніжак з рознай тэматыкай, перакладзеных на розныя мовы, выдадзеных накладам больш за мільён. У іх мною апісаны кожны куточак горада і ўсе жыццёвыя яго перыпетыі. Як-ніяк, а ў афіцыйным бібліяграфічным даведніку для аднаго пераліку маіх твораў ды артыкулаў пра мяне вылучана цэлых трынаццаць старонак! Такім чынам, хочацца каму ці не, а я – менавіта той, хто ўнёс пэўны ўклад у галіну нацыянальнай культуры свайго рэгіёна. Таму, здавалася б, я павінен быць удзельнікам гэтага пленума ці, прынамсі, мяне павінны былі заклікаць да распрацоўкі яго рашэнняў.

Але – дзе там!

Як бы радуючыся, што вярнулася магчымасць зноў ва ўсіх грахах абвінаваціць творчую інтэлігенцыю, першы сакратар гаркама А.Алёшын у сваім устаноўчым дакладзе з якойсьці бяздумнай лёгкасцю абвесціў, што сакратар аддзялення СП БССР у Гародні Карпюк са сваімі літаратарамі «спрабуе пазбавіць беларускі народ яго гістарычнага мінулага, пры кожным выпадку ўбівае клін паміж працоўнымі і прадстаўнікамі савецкай улады» (чытай: паміж працоўнымі і – Малочкам, Ульяновічам, Міцкевічам, «Генкам», Алёшыным!), чым, як сцвярджае дакладчык, «Карпюк наносіць шкоду жыхарам горада і ўсяму беларускаму народу».

За Алёшыным выступаючыя пачалі гаварыць у такім жа духу. Для мяне гэта было так нечакана, што я ўстаў, плюнуў і дэманстраватываўна з пленума пайшоў.

Амаль адначасова орган абкама партыі газета «Гродзенская праўда» выступіла супраць мяне з падборкай тэндэнцыйных артыкулаў з-за таго, што летам я надрукаваў урывак з гэтай самай «Хронікі» пад назвай «Печальные были».

Першым на старонках абласной газеты абрынуўся на мяне ветэран вайны і працы, былы палітработнік МТС і райкамавец А. Талкачоў. Заўважыўшы, што я выхадзец з сям'і «кулака» (і

не абрыдне ім без канца паўтараць гэты жупел!), ён абвясціў, што перад вайной я вучыўся ў Віленскай гімназіі, калі, маўляў, народ у Польшчы жыў так цяжка, што толькі ў Наваградскім раёне не магло вучыцца столькі-та тысяч дзяцей. «Свой матэрыял, надрукаваны ў двух нумарах газеты, – сцвярджаў гэты былы палітработнік МТС, – Карпюк пачаў з моднай сёння тэмы – крытыкі Сталіна і перыяду рэпрэсій (для А.Талкачова, бачыце, усё гэта толькі мода!). Але калі ўчытаешся, становіцца зразумелым, што гэта толькі шырма, за якой А.Карпюк імкнецца развянчаць усё добрае, што было дасягнута народам, ачарніць яго гістарычнае слаўнае 70-годдзе...»

З асабістых уражанняў пасля вызваленчага паходу ў Малдавію А.Талкачоў апісаў, як там спатыкалі нашы войскі са шклянымі пасудзінамі віна ў руках, як сяляне з радасцю і наперабой імкнуліся запісацца ў калгас.

Бытта і не было ачышчальнай дакументальнай аповесці такога самага ўдзельніка тых падзей Восіпа Герасімава «Стук у дзверы», якая паказала і жудасныя сцэны вывазу ў Сібір малдаван у той час, калі Талкачова частавалі віном. Але сумленне яго не мучыць нават цяпер, калі ўсё гэта абнародавана!

Далей у артыкуле ён абураецца, што я ў непрывабным выглядзе паказаў работнікаў органаў, саратнікаў крывавага ката беларускага народа Л. Цанавы, якія, маўляў, у мірны час не ведалі спакою (чытай: пры арганізацыі рэпрэсій і ў вайне з уласным народам!). А яшчэ заклікаў чэкістаў не маўчаць.

Скончыў артыкул былы палітработнік МТС так: «Што тычыцца 10 ці 100 тысяч вывезеных, рэпрэсаваных па нашай вобласці ў часы калектывізацыі, то гэта падобна на трызненне, калі не сумесны пасквіль».

Бытта і не публікавалася шмат адпаведных стотысячных даведак у сувязі з 50-годдзем уз'яднання Беларусі.

Старшыня Савета ветэранаў органаў унутраных спраў вобласці падпалкоўнік у адстаўцы Н. Атаманаў услед за Талкачовым у другім артыкуле сказаў: «Так, прывабнай вонкавасцю

тыя супрацоўнікі праваахоўных органаў не вылучаліся: не да таго было. Не вылучаліся і асаблівай інтэлігентнасцю ў тыя вогненныя мірныя гады, калі асабовы склад знаходзіўся ўвесь час у гатоўнасці нумар адзін (чытай: для барацьбы са сваім народам). І асаблівай вучонасці яны не выказвалі. Рэдка ў каго з іх была сямігадовая адукацыя, а пераважна – пачатковая школа».

Тут Н. Атаманаў Амерыкі не адкрывае. Ва ўсе часы ведаў і розуму ад цэрбераў не патрабавалася, людзі для гэтай службы падбіраліся не лепшага гатунку!

Ветэран вайны і працы Г.Шоўга ў трэцім артыкуле дадае: «Гаворачы аб стварэнні калгасаў у Сапоцкінскім раёне, аўтар груба, як невука, адгукаецца аб органах савецкай улады і аховы правапарадку ў той час, апраўдваючы асоб, якія аказвалі лютае супраціўленне органам і агітацыйна-прапагандысцкаму актыву».

І нарэшце, 23 снежня 1989 года з'явіўся матэрыял ледзь не на цэлую газетную паласу пад грыфам:

«У БЮРО АБКAMA КПБ

Аб звароце ў лістах ветэранаў вайны і працы ў абкам партыі з прычыны публікацыі «Печальныя былі» А. Карпюка ў газеце «Гродненская правда».

Ніжэй сказана, што ў Гарадзенскі абкам КПБ звярнуліся ветэраны вайны і працы домакіраўніцтва № 8, члены Савета ветэранаў вайны і працы (*галоўным чынам, былыя работнікі МУС, якія ўсе тыя эксцэсы тварылі!* – **тлумачэнне маё, А. К.**) з просьбай разабрацца з беспрынцыповай пазіцыяй рэдакцыі «Гродненская правда», якая «дапусціла публікацыю на сваіх старонках артыкулаў А. Карпюка, – яны ачарнілі гісторыю вобласці і яе людзей, сказілі ісціну».

Затым быў апублікаваны матэрыял спецыяльнай камісіі, якая разбіралася па гэтай справе.

Камісія прыйшла да высновы, што А. Карпюк суб'ектыўна і аднабакова адносіцца да вызваленчай місіі, вызваленчага

паходу ў верасні 1939 года Чырвонай Арміі, бо ўдзельнік яго Г. Маскаленка якраз з захапленнем апавядае, як з хлебам-соллю, з незвычайнай радасцю (бытта і я не гаварыў аб той эйфарыі, якая агарнула просты народ, які яшчэ не ведаў усяго, што яго чакае неўзабаве!) сустракалі чырвонаармейцаў, стараючыся іх пачаставаць крынічнай вадой, свежым малачком і г. д.

Ніжэй у рэдакцыйным артыкуле зноў гаварылася аб падазронай ведамасці ў канцлагеры Штутгоф з маім подпісам на атрыманне тры разы па дваццаць марак, аб уцёках з яго і паклёпе на Грушэўскага.

У канцы абкамаўскага матэрыялу ў газеце сцвярджалася, што Бюро ЦК КПБ за грубыя палітычныя памылкі (за мае выступленні на форумах СП БССР, якія зараз публікуюцца ў кніжках, бо думкі, закладзеныя ў іх, супалі з тымі, што ляглі ў аснову нашай перабудовы) дало А. Карпюку суровую вымову з занясеннем ва ўліковую картку.

Выходзіць, усё паўтарылася з часоў пачатку 70-х гадоў. А калі быць дакладным, то штосьці падобнае ўжо было ў рэспубліканскім маштабе.

Гэта ж ужо ў разгар эпохі галоснасці Ульяновіч з сабе падобнымі сябрамі ў органе ЦК КПБ газеце «Звязда» ўдарыў па Граніну, Адамовічу, Бакланаву, Кандрацэву і Балашову, крытыкуючы іх за «агульначалавечы гуманізм» у творах, за «акопную праўду», як ударылі і па мне праз «Гродненскую правду» ды бюро абкама партыі былыя супрацоўнікі органаў НКУС і МУС.

Як бы мне ні было непрыемна, але ў гэтым не знаходжу нічога ненатуральнага. Людзям гэтым зусім незнаёмы мукі пошуку ісціны, хвалявання, якія ідуць ад розуму і сэрца. Яны і цяпер здольны ўспрымаць толькі тое, што ім прадыктуюць старыя шаблоны.

У сваім артыкуле ў «Гродненской правде» А. Талкачоў высмейвае мае меркаванні, што ў сельскай гаспадарцы ў нас наступіў пералом толькі ў 1954 годзе ў сувязі з рэформамі

Хрушчова і вяртаннем высланых у родныя мясціны, а Н.Атаманаў не прымае маёй думкі, што бандытызму ў нас садзейнічалі рэпрэсіі, што тэрор заўсёды спараджае тэрор. Але ж гэтыя ісціны банальныя, іх ніхто ўсур'ёз не можа аспрэчваць!

Уся бяда ў тым, што мае апаненты зусім няздольныя аналізаваць падзеі, удзельнікамі якіх былі. У эйфарыі перамогі ім было не да плачу невінаватых жанчын і дзяцей, не да выгляду тых аблезлых каровак і дохлых коней, разбураных хутароў і сяліб.

Яны ні ў чым не раскайваюцца, не грызе іх сумленне, і спяць яны спакойна.

Я не раз думаю: хоць бы кожны з гэтых ветэранаў правахоўных органаў пацярпеў з месяц тое, што перажылі мільёны! Ды лёс іх ашчаджаў. Жылі бесклапотна на ўсім гатовым. Ад шматгадовага безагляднага падпарадкавання мазгі ў гэтай катэгорыі людзей пераўтварыліся ў свайго роду торф, які не здольны ўжо радзіць нічога жывога.

Ветэраны гэтыя, як бы ні было каму іх шкада, зацыкліліся на ўзроўні саракавых гадоў.

Прыгледзьцеся, як яны праводзяць вольны час. Якія між сабой вядуць размовы. Усё ў іх старое!

Яны нічога не чытаюць, ні пра што іншае не хочуць ведаць – усё ніяк не развітаюцца з эпохай, калі вырашалі лёсы людзей, калі мелі неабмежаваную ўладу, трафеі, выпіўку і, прыкрываючыся званнямі, пасадамі, высакапарнымі лозунгамі, рабілі, што хацелі.

Над імі ўсё носіцца дух Мудрага Настаўніка і Друга, без якога не ўяўляюць сабе жыцця. Калі загаварыць з каторым-небудзь з іх адзін на адзін аб рэпрэсіях, ён з упэўненасцю адкажа:

– Таму цяпер і кепска, што Сталін не ўсіх вывез, не перастраляў, не перадушыў! Быў бы ЁН цяпер – адразу навёў бы парадак!

Горш за ўсё, што між імі існуе моцная спайка і закаранелае пачуццё роднасці душ. Адчуўшы выпад супроць сябе ў выглядзе

крытыкі таго, чаму аддалі лепшыя гады жыцця, паглядзіце, як гэтыя людзі аб'ядналіся! Як салідарны з ім гаркам, абкам, парткамісія гарадская, абласная і орган партыі «Гродненская правда»!

Нічога не зробіш, іх яшчэ многа надта, і яны дужыя, асабліва ў нас, на перыферыі, недарма ў народзе іх называюць вандэяй. Але справа не ў іх. Кожная палітыка збірае пад сваё крыло адпаведных людзей для здзяйснення сваёй мэты. За паслухмянай нашай вандэяй трэба бачыць цэлы пласт бюракратаў, якія ну ніяк не развітаюцца з уладай!

Дык што, паўтарыўся пачатак 70-х гадоў?

Як бы не так! Змянілася штосьці грунтоўна і ў нас. Цяпер ніхто ад мяне на вуліцы не шарахаецца, хоць аж так ачарнілі. Наадварот! Паскудныя публікацыі выклікалі шквал пратэстаў. Не прайсці спакойна па вуліцы! Знаёмыя і незнаёмыя спыняюцца і ўсяляк выказваюць сімпатыю ды сваё тлумачэнне апублікаванага. Бесперапынна гавораць мне аб гэтым па тэлефоне.

Адным словам, разбуджаны ў народзе такія сілы, якія цяпер ужо ніякім ульяновічам, талкачовым, маскаленкам, алёшыным не ўтрымаць.

Усё гэта так.

Толькі ж ці мне з імі па дарозе? Я не з пакорных, я – з абалваненых. Усё жыццё не там шукаў ідэал. Я глыбока верыў у камунізм. Я нават верыў, што Сталін ні аб чым не ведае, і марыў, як да яго дабіраюся ў Крэмль ды раскрываю на ўсё яму вочы. Прачнуўся, дзякуй Богу, і зразумеў, што я аб'ект непрыстойнай гульні ў руках людзей, якія вадзілі мяне дзесяцігоддзямі за нос і спекулявалі на маёй наўнай веры, як і веры мільёнаў такіх самых.

Хоціць кіснуць у якойсьці калдобіне!

КПСС – носьбіт чужой мне маралі, якая ўсю гэту хеўру банкрутаў і сектантаў тыпу ульяновічаў, магільніцкіх, талкачовых, атаманавых, маскаленкаў, шоўдаў пры дапамозе сваіх

магутных сродкаў прапаганды ды шматлікіх чыноўнікаў з высокімі зарплатамі абагравала і абагравае, сілкавала і сілкуе ды цкуе. Усё гэта ўвайшло ў непрымірымы канфлікт з мараллю, закладзенай ува мне.

Так і павінна было здарыцца.

Скажыце, што агульнага мае агульначалавечая мараль страшаўскіх бабак, дзядоў, якія мяне выхоўвалі, з той уломнай і аднабаковай мараллю, каторая хоць і навуковым камунізмам народжана, але ўзнікла ў галовах дагматыкаў, у сэрцах з халодным разлікам, у людзей часта карыслівых, аднабок і шкодных палітыканаў ды верхаглядаў?

Вы – як сабе хочаце, а я больш не хачу да гэтай партыі належаць! Упэўнены, каб жыў бацька, то і ён мне сказаў бы: «Правільна, сыноч, робіш, мы абодва здорава памыліліся! Хутчэй скідвай з сябе чужую, цесную кашулю, выбірайся з глухой калдобіны, якую гісторыя надсунула людзям на іх шляху, і вяртайся да сваіх каранёў».